

DİNİ TETKİKLER DERGİSİ
JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

مجلة الدراسات الدينية

Cilt/Volume: 7 Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2024)

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

E-ISSN 2645-9132

Dini Tetkikler Dergisi | Journal of Religious Inquiries

Cilt -Volume 7 | Sayı -Issue 1 | Yıl-Year 2024

Dergi Hakkında

Dergi Adı	ULUM
Diğer Adı (Çevirisi)	ULUM
e-ISSN	2645-9132
Yayın Aralığı	Yılda 2 Sayı (Temmuz & Aralık)
Dergi Web Sitesi	https://dergipark.org.tr/tr/pub/ulum
Yayına Başlangıç	31.07.2018
Baş Editör	Doç. Dr. Halil İbrahim Doğan
Yayıncı	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İmtiyaz Sahibi	Prof. Dr. Murat Demirkol
Yayımlandığı Ülke	Türkiye
Yayın Modeli	Açık Erişim
Yayın İçeriği	ULUM Dini Tetkikler Dergisi, Dinî Araştırmalar adı altında Temel İslam Bilimleri, Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Tarihi ve Sanatları alanlarında ve alt dallarında hazırlanan çok yönlü özgün çalışmaları kapsar.
Okur Kitlesi	ULUM Dini Tetkikler Dergisi'nin hedef kitlesi, İslami ilimler alanında araştırmalarını sürdüren profesyoneller ile bu alana ilgi duyan öğrenciler, okurlar ve kurumlardır.
Yayın Dili	Türkçe- İngilizce- Arapça
	ULUM Dinî Tetkikler Dergisi, Sosyal ve Beşerî Bilimler/Din alanlarıyla (İslâm, din, etik, tarih, hukuk, dil bilim, felsefe,

Hakkında

psikoloji, sosyoloji, eğitim) alakalı konuları kapsamaktadır. ULUM Dinî Tetkikler Dergisi, İslâmî ilimlerde alana katkı sağlayacak çalışmaları Türkçe, İngilizce ve Arapça dillerinde yayımlayarak bu alandaki bilginin ulusal ve uluslararası düzeyde artmasını ve paylaşımını amaçlamaktadır. ULUM Dinî Tetkikler Dergisi'nin hedef kitlesini akademisyenler, araştırmacılar, lisansüstü öğrenciler ve ilgili akademik kurum ve kuruluşlar oluşturmaktadır. ULUM Dinî Tetkikler Dergisi, 31 Temmuz ve 31 Aralık tarihlerinde olmak üzere yılda iki kez elektronik ortamda yayımlanan ve açık erişimli bir dergidir. ULUM Dinî Tetkikler Dergisi, 2018 yılında yayın hayatına başlamış, 2020'de ULUM İslami İlimler Eğitim ve Araştırma Merkezi'ne devredilmiş, 2022'de ise Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları adı altında yayımlanmaya devam etmektedir. ULUM Dinî Tetkikler Dergisi'ne gönderilen çalışmalar, çift taraflı kör hakemlik sisteminin hassasiyetle işletildiği hakem sürecine tabi tutulmaktadır. Ayrıca tüm makaleler yayın etiği ihlallerini engellemek amacıyla intihal taramasından geçirilir ve benzerlik oranının %20'si geçmemesi ön şart olarak aranmaktadır.

ULUM Dinî Tetkikler Dergisi, ERIH PLUS, Index Islamicus, Directory of Open Access Journals (DOAJ) ve EBSCO-Central& Eastern European Academic Source (CEEAS) tarafından taramakta olup "uluslararası alan indeksli" bir dergidir.

Ücret Politikası

ULUM dergisinin tüm giderleri yayıncı tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için hiçbir ad altında işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz. ULUM dergisi yayın politikaları gereği sponsorluk ve reklam da kabul etmemektedir.

Arşiv Politikası

1. Yayıncı, yazarlara, bir makalenin kendi kendine arşivleme (yazarın kişisel web sitesi) ve/veya yayımlandıktan sonra kurumsal bir havuzda arşivleme için bir makalenin (yayıncı pdf) nihai yayınlanmış sürümünün kullanılmasına izin verir.
2. Yazarlar, makalelerini halka açık ve/veya ticari konu tabanlı arşivlerde kendi kendilerine arşivleyebilirler. Ambargo süresi yoktur ancak yayınlanan kaynak belirtilmeli ve dergi ana sayfasına veya makalelerin DOI'sine bir bağlantı ayarlanmalıdır.

3. Yazarlar makalenin çıktısını PDF belgesi olarak indirebilirler. Yazarlar makalenin kopyalarını meslektaşlarına herhangi bir ambargo olmaksızın gönderebilir.

4. Yayıncı, makalelerin tüm sürümlerine izin verir (Gönderilen sürüm, kabul edilmiş versiyon, yayınlanmış versiyon) ambargo olmaksızın yazarın tercih ettiği bir kurumsal veya başka bir arşivde saklanacaktır.

Hakemlik Türü

Çift Taraflı Kör Hakemlik

İncelemede Geçen Süre

Ortalama 3 ay

İntihal Kontrolü

Turnitin/İntihal.net

Yayın ve Danışman Kurulu | Editorial and Advisory Board

Prof. Dr. İsmail Çalışkan

Ankara University | Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
duralaroltu@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-2899-9111

Prof. Dr. Ali Osman Kurt

Social Sciences University of Ankara |
Faculty of Divinity
Department of Philosophy and Religion
alosman66@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1459-7832

Prof. Dr. Zeki Salih Zengin

Ankara Yildirim Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Philosophy and Religion
zszengin@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2354-8899

Prof. Dr. Ali Avcu

Social Sciences University of Ankara |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
aliavcu01@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8416-4066

Prof. Dr. Bülent Akot

Ankara Yildirim Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
bulentakot@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9418-3140

Prof. Dr. Yaşar Yiğit

Ankara Yildirim Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
dryasar66@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-2152-524X

Prof. Dr. Ahmet Yıldırım

Ankara Yildirim Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
ayildirim2000@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-0856-9678

Prof. Dr. Muhammet Tarakçı

Bursa Uludağ University | Faculty of
Divinity
Department of Philosophy and Religion
mtarakci@uludag.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9547-7535

Prof. Dr. Özcan Güngör

Ankara Yildirim Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Philosophy and Religion
ozcangungor@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-0775-023X

Prof. Dr. Ali Karataş

Sakarya University | Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
karatasali5@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3365-0627

Prof. Dr. Cenksu Üçer

Ankara Yildirim Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
hcenksuucer@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9874-2990

Prof. Dr. Mehmet Kalaycı

Ankara University | Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
mehkala@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9016-3123

Assoc. Prof. Özcan Akdağ

Erciyes University | Faculty Of Divinity
Department of Philosophy and Religion
ozcanakdag@erciyes.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7156-401X

Assoc. Prof. Ferhat Gökçe

Ankara Yıldırım Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
ferhatgokce@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8181-1088

Assoc. Prof. Mehmet Akif Ceyhan

Ankara Yıldırım Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
eylul980@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-8709-3833

Assoc. Prof. Yüksel Salman

Ankara Yıldırım Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
ysalman@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5747-9639

Assoc. Prof. Abdulhekim Ağırbaş

Çankırı Karatekin University | Faculty of
Islamic Sciences
Department of Basic Islamic Studies
aagirbas@karatekin.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3420-674

Assoc. Prof. Kadir Gömbeyaz

Kocaeli University | Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
kgombeyaz@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-5204-5564

Assoc. Prof. Orkhan Musakhanov

Afyon Kocatepe University | Faculty of
Islamic Sciences
Department of Basic Islamic Studies
omusakhanov@aku.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9081-3771

Assoc. Prof. M. Mücahit Asutay

Ankara Yıldırım Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
masutay@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3200-4666

Assoc. Prof. Fatma Bayraktar Karahan

Ankara Yıldırım Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
hfzbayraktar@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1624-9623

Editörler | Editorial Board

Baş Editör | Editor in Chief

Assoc. Prof. Halil İbrahim Doğan
Ankara Yildirim Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
ibrahimseyh60@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9644-5498

Etik Editörü | Ethics Editor

Dr. Abdullah Demir
Ankara Yildirim Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
abdemir@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7825-6573

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü | Managing Editor

Prof. Dr. Cafer Acar
Ankara Yildirim Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of History and Arts of Islam
caferacar@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1818-5958

İndeks ve İstatistik Editörü | Index and Statistics Editor

Res. Asst. Aygün Yılmaz
Ankara Yildirim Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of History and Arts of Islam
aygnylmz94@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3347-0776

Mizanpaj Editörü | Layout Editor

Res. Asst. Musa Eşit
Ankara Yildirim Beyazıt University | Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
musaesit1@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7100-2084

Dil Editörleri | Language Editor

İngilizce | English

Dr. Nur Efeoğlu
University of Exeter | Collage of Social
Sciences and International Studies
Department of Arab and Islamic Studies
n.efeoğlu@exeter.ac.uk
ORCID: 0000-0002-5392-0172

Arapça | Arabic

Dr. Mehmet Candan
Ankara Yildirim Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
m.candan766@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0154-8655

Türkçe | Turkish

Assoc. Prof. Halil İbrahim DOĞAN
Ankara Yildirim Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of Hadith
hidogan@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9644-5498

Alan Editörleri | Field Editors

Kapsam: Arap Dili ve Belâgatı

Scope: Arabic Language and Rhetoric

Res. Asst. Hatice Keskinoğlu
Ankara Yıldırım Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
hozipek@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9508-6326

Kapsam: Hadis

Scope: Hadith

Dr. Abdulalim Demir
Muş Alparslan University | Faculty of Islamic
Sciences
Department of Basic Islamic Studies
abdulalim.demir@alparslan.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6815-7739

Kapsam: Arap Dili ve Belâgatı

Scope: Arabic Language and Rhetoric

Assoc. Prof. Servet Demirbaş
Ankara Yıldırım Beyazıt University |
Faculty of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
servetdemirbas@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6415-2140

Kapsam: Tefsir

Scope: Construction

Dr. Ayşe Uzun
Ankara Yıldırım Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies, Ankara,
Turkey
a.uzun@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5359-6827

Kapsam: Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi

**Scope: The History of Kalam and Islamic
Sects**

Dr. Kamile Akbal
Ankara Yıldırım Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
kakbal@ybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1497-1513

Kapsam: Tasavvuf

Scope: Islamic Mysticism

Res. Asst. Büşra Betül Pınar
Ankara Yıldırım Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
busrabetulpinar@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0217-8163

Kapsam: Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi

**Scope: The History of Kalam and Islamic
Sects**

Res. Asst. Hümeýra Hacıbrahimoğlu
Ankara Yıldırım Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
h.haciibrahimoglu@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7841-0665

**Kapsam: Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kırâat
İlmi**

**Scope: Reading the Qur'an and the Science of
Recitation**

Assoc Prof. Fatih Kanca
Ankara Yıldırım Beyazıt University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
fkanca@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3486-9364

Kapsam: İslam Hukuku

Scope: Islam law

Res. Asst. Hasan Seleğ

**Kapsam: Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kırâat
İlmi**

Scope: Reading the Qur'an and the Science of

Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
hsnslk03@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2843-6714

Kapsam: İslam Felsefesi
Scope: Islamic Philosophy

Dr. Hacer Ergin Özkan
Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of Philosophy and Religion
hacereginozkan@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6022-4319

Kapsam: İslam Felsefesi
Scope: Islamic Philosophy

Res. Asst. Bilge Sever Kıyak
Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of Philosophy and Religion
severbilge@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5593-7675

Kapsam: Din Eğitimi
Scope: Religious Education

Assoc. Prof. Ahmet Yemenici
Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of Philosophy and Religion
ahmetyemenici@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7549-5074

Kapsam: Din Eğitimi
Scope: Religious Education

Res. Asst. Mehmet Enis Serinsu
Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of Philosophy and Religion
enisserinsu9307@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2510-7886

Kapsam: İslam Tarihi
Scope: Islamic History

Prof. Dr. Cafer Acar

Recitation

Res. Asst. Sümeyye Aysu
Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of Basic Islamic Studies
sumeyyeaysu1995@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4786-0203

Kapsam: Din Sosyolojisi
Scope: Sociology of Religion

Ayşegül Kip
Ankara Yildirim Beyazit University |
Institute of Social Sciences
Department of Philosophy and Religion
aysegulkip94@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5061-3724

Kapsam: Dinler Tarihi
Scope: History of Religions

Res. Asst. Hayriye Özlem Sürer
Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of Philosophy and Religion
hayriyeilahiyat57@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1945-3937

Kapsam: Din Psikolojisi
Scope: Psychology of Religion

Prof. Dr. Behlül Tokur
Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of Philosophy and Religion
btokur@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6509-3100

Kapsam: Din Psikolojisi
Scope: Psychology of Religion

Res. Asst. Hümevra Ahsen Doğan
Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of Philosophy and Religion
humevraahsemn@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3813-8470

Kapsam: Osmanlı Türkçesi ve Türk İslam
Edebiyatı

Scope: Ottoman Turkish and Turkish-Islamic

Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of History and Arts of Islam
caferacar@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1818-5958

Kapsam: İslam Tarihi

Scope: Islamic History

Res. Asst. Muhsin Düğeroğlu
Ankara Yildirim Beyazit University | Faculty
of Divinity
Department of History and Arts of Islam,
Ankara, Turkey
muhsin_gfb_06@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-3975-6230

Literature

Dr. Hüseyin Şıra
Ankara Yildirim Beyazit University |Faculty
of Divinity
Department of History and Arts of Islam
tosyevi@mynet.com

İletişim

Bize Ulaşın

Bizimle iletişime geçmenin en iyi yolu e-postadır.

Tüm editörlerin bireysel iletişim bilgileri mevcuttur ve Editor Kadrosu bulunabilir.

Editöryal Yetkili

Ad Soyad: Assoc. Prof. Halil İbrahim Doğan

ORCID: 0000-0002-9644-5498

E-posta: hidogan@aybu.edu.tr

Telefon: 03129061605

Adres: Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Divinity

Esenboga C- 216

Şehir: Ankara

Ülke: Türkiye

Posta Kodu: 06760

Etik Editörü

Etik Editörü

Dr. Abdullah Demir

Ankara Yıldırım Beyazıt University | Faculty of Divinity

Department of Basic Islamic Studies

abdemir@aybu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7825-6573

Yayınevi

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ROR ID: <https://ror.org/05ryem72>

ISNI: 0000 0004 0454 9762

Crossref: 501100014801

E-posta: ilahiyat@aybu.edu.tr

Telefon: 03129061599

Adres: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, C Blok, Dumlupınar Mahallesi

06760 Çubuk / ANKARA

Şehir: Ankara

Ülke: Türkiye

Posta Kodu: 06760

İtiraz

Bilimsel içeriğini yanlış anladığımız için makalenizi reddettiğimizi düşünüyorsanız, lütfen ulumdergisi@gmail.com adresinden editör ekibimize bir itiraz mesajı gönderin.

Şikâyet

Şikâyetler doğrudan ulumdergisi@gmail.com adresine e-posta ile gönderilmelidir.

E-ISSN 2645-9132

Dini Tetkikler Dergisi | Journal of Religious Inquiries

Cilt -Volume 7 | Sayı -Issue 1 | Yıl-Year 2024

İçindekiler | Contents

Halil İbrahim Doğan I-IV
Editörden | *From the Editor*

Araştırma Makaleleri | Research Articles

Ayşe Uzun 1-34
Klasik Arapça Sözlüklerin Teşekkülünde Dinin Etkisi
The Effect of Religion on the Formation of Classical Arabic Dictionaries

Mamdouh Farrag 35-62
البحث عن منهج في الخطاب المقدماتي عند طه حسين- نماذج مختارة-
A Research on Taha Hussein's Introduction Discourse -Selected Examples-

İnceleme Makalesi | Review Articles

Abdullah Taha Orhan

Bir Giriş Denemesi: Sülemî'nin Tabakât'ında Zühd Kavramının Kullanımı
Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?

63-86

*A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamî's Ṭabaqāt Be Read in the Context
of Periodizing the History of Sufism?*

E-ISSN 2645-9132

Dinî Tetkikler Dergisi | Journal of Religious Inquiries

Cilt -Volume 7 | Sayı -Issue 1 | Yıl-Year 204

Editörden | From the Editor

Değerli Okurlar!

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin yayını olan *Ulum Dinî Tetkikler Dergisi*'nin 2024 yılının ilk sayısı ile karşınızda olmaktan mutluluk duyuyoruz.

Ulum Dinî Tetkikler Dergisi'nin Temmuz sayısı için çeşitli alanlardan araştırma, inceleme, derleme ve kitap tanıtımı gibi farklı türlerden çalışmalar gelmiştir. Dergimize gelen bu çalışmalar, benzerlik oranı, İSNAD atıf sistemine, yazım ve yayın ilkelerine uygunluğu gibi açılarından ön incelemeden geçmiş, sonrasında ilgili alan editörleri tarafından incelenmiş ve akabinde çift taraflı kör hakemlik modeli uygulanmıştır. Değerlendirmeler sonucunda bu sayımızda Tefsir ve Arap Dili ve Belagati ilim dallarından olmak üzere 2 araştırma makalesi ve 1 tane de Tasavvuf alanında inceleme makalesi yayınlanmıştır. Bu çerçevede yazarlarımızı tebrik ediyor, yeni çalışmalarında başarılar diliyorum. Özellikle bu makalelerin yayınlanmasına vesile olan ve görüşleriyle katkılarda bulunan hakemlerimizin her birine teşekkür ediyorum.

Halihazırda Index Islamicus, Directory of Open Access Journals (DOAJ) ve EBSCO-Central& Eastern European Academic Source (CEEAS) indekslerinde taranarak uluslararası alan indeksli bir dergi olan *Ulum*, bir diğer önemli bir indeks olan ERIH PLUS tarafından da kabul almıştır. Ayrıca başta Tr Dizin olmak üzere birçok indekse de başvuru yapılmış ve süreçler devam etmektedir. Bu bağlamda indeks işlerine

teknik destek vererek dergimize katkı sunan Yazım Desteęi Akademik Yayıncılık ve Danışmanlık'ına da teşekkür ediyorum.

Bu sayımızın yayımlanmasında katkıları olan bütün editöryal ekibe, yayın ve danışma kurullarında yer alan kıymetli hocalarımıza, dergimizin daha iyi bir hale gelmesi için desteklerini esirgemeyen herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

*Ulum Dinî Tetkikler Dergisi'*nin bundan sonraki dönemde daha iyi bir seviyeye ulaştırmak ümidiyle yeni sayı/larda görüşmek üzere....

Baş Editör

Doç. Dr. Halil İbrahim DOĞAN

<https://orcid.org/0000-0002-9644-5498> | hidogan@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara/Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

E-ISSN 2645-9132

Dinî Tetkikler Dergisi | Journal of Religious Inquiries

Cilt -Volume 7 | Sayı -Issue 1 | Yıl-Year 2024

Editörden | From the Editor

Dear Readers!

We are pleased to welcome you with the first issue of 2024 of the *Journal of Ulum Religious Studies*, the publication of Ankara Yıldırım Beyazıt University Faculty of Divinity.

For the July issue of *Ulum Journal of Religious Studies*, different types of works such as research, reviews, compilations and book introductions were received from various fields. The articles were subjected to pre-examination to identify similarity percentage, conformity to ISNAD style, writing and publication principles, and then the field editors made their own assessments. After having completed these preliminary checks and assessments, the papers were selected to send to the referees for the double-blind peer review. As a result of the evaluations, 2 research articles from the fields of Tafsir and Arabic Language and Rhetoric and 1 review article in the field of Sufism were published in this issue. In this context, I congratulate our authors and wish them success in their new endeavors. In particular, I would like to thank each and every one of our referees engaging in peer review work and contributing the publication of these articles with their invaluable comments.

Ulum, which is currently indexed in Index Islamicus, Directory of Open Access Journals (DOAJ) and EBSCO-Central & Eastern European Academic Source (CEEAS) indexes, has also been accepted by ERIH PLUS, another important index. In addition, applications have been made to many indexes, especially TR Index, and the

processes are ongoing. I would like to thank the Yazım Desteęi Akademik Yayıncılık ve Danışmanlık, for their technical support to finilize the index procedure

I would like to thank the entire editorial team who contributed to the publication of this issue, our esteemed professors in the editorial and advisory boards, and everyone who has supported our journal to make it better.

We hope to bring the Journal to a better level in the next period.

See you in new issue/s....

Chief Editor

Assoc. Prof. Halil İbrahim DOĞAN

<https://orcid.org/0000-0002-9644-5498> | hidogan@aybu.edu.tr

Ankara Yildirim Beyazit University, Ankara/Turkey

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

E-ISSN 2645-9132

Klasik Arapça Sözlüklerin Teşekkülünde Dinin Etkisi

Ayşe UZUN | <https://orcid.org/0000-0002-5359-6827> | auzun@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

Öz

Dil birikimini kayıt altına almak, filolojik varlığın korunması, kutsal metin incelemeleri, devletler arası siyasi ilişkiler, bilgiyi muhafaza etmek ve yabancı kültürlerle irtibat kurmak gibi hususlar sözlüklerin hazırlanmasında etkili olmuştur. Klasik Arapça sözlükçülüğün gelişiminde de buna benzer unsurların tesirinden bahsedilebilir. Bu etkenler arasından özellikle dinin, erken dönem Arapça sözlükçülüğün ortaya çıkışında merkezi bir rol oynadığı vurgulanır. Erken dönem Arapça sözlükleriyle kastettiğimiz eserler, Halil b. Ahmed'in (öl. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn*, Ezherî'nin (öl. 379/980) *Tehzîbü'l-Luga*, Ahmed b. Fâris'in (öl. 395/1004) *Mekâyisü'l-Luga* ve Mücmelü'l-Luga ve Cevherî'nin (öl. 400/1009'dan önce) *es-Sıhah* adlı sözlükleridir. Bu makalenin zamansal çerçevesi, Arapça sözlükçülüğün zirve dönemi olarak nitelendirilen hicrî dördüncü asır dahil olmak üzere ilk dört asırla sınırlandırılmıştır. Bu süreçte sözlükçülük faaliyetlerinin, Kur'ân'ın gölgesinde şekillendiği yönünde iddialar vardır. Çalışmanın konusu, erken dönem Arapça sözlüklerinin hazırlanış gerekçesi üzerine şekillenmektedir. Metin analizi yöntemiyle hazırlanan makale, bu sözlüklerin teşekkülünün sadece Kur'ân etkisine ve dinî gerekçelere hasredilemeyeceğini, söz konusu sözlüklerin telif edilmesinde kültürel ve siyasî gayelerin de etkili olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Arap dilinin ve kültürünün başucu eserlerinden olan sözlüklere dini metin muamelesi yapmanın yanlış bir tutum olduğunu ortaya koyması bakımından makale önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra kültürel tarihin siyasî tarihten bağımsız olmadığı yönündeki kanaati pekiştirmesi bakımından da makale kayda değer bulgular sunmaktadır. Dünya sözlük mirasının önemli yapı taşlarından biri olan klasik Arapça sözlüklerin teşekkülünü tek bir

sebebe indirgemek makul bir yaklaşım değildir. Arapça sözlüklerin oluşumunda dinin etkisi ve yönlendiriciliği olduğu kadar kültürün ve siyasetin de payı vardır. Müstakil Kur'ân sözlüklerinin ortaya çıkışını ve varlığını Kur'ân'a borçlu olduğu yönündeki tez doğru olsa da söz konusu görüş, dilin bütün kelimelerini kuşatma iddiasıyla telif edilen Klasik Arapça sözlüklerin ortaya çıkışına teşmil edilemez. Genel itibarıyla dinin, sözlüklerin hazırlanmasındaki etkisi reddedilemeyecek bir durumdur. Söz gelimi, Çin ve Hint sözlük geleneklerinde de dinin yeri yadsınamayacak ölçüde önem arz eder. Bu bakımdan Arapça sözlükçülüğün de bu noktada onlarla benzerlik gösterdiği söylenebilir. Fakat klasik Arapça sözlüklerin kelime ve muhteva tahlili yapıldığında söz konusu eserlerin bütünüyle dinin etkisiyle kuşatılmadığı anlaşılmaktadır. Zira klasik Arapça sözlükler, sadece Kur'ân kelimelerine odaklanmaz. Dili tahriften koruma gibi kültürel bir gayeyle telif edilen sözlükler, kadim Arap geleneğinin ihya etme çabasıdır. Arapça sözlüklerde Arapların sosyal hayatları ve cahiliye Araplarının folkloru önemli yer tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Arapça, Kur'ân, Sözlük, Din, Leksikografi.

Atıf Bilgisi

Uzun, Ayşe. "Klasik Arapça Sözlüklerin Teşekkülünde Dinin Etkisi". *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz 2024), 1-34.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1450342>

Geliş Tarihi	10.03.2024
Kabul Tarihi	08.07.2024
Yayın Tarihi	31.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Makale sahibi yazarın (Ayşe Uzun) dergi kurul üyesi olması nedeni ile yazara ilişkin makalenin hakem süreci tamamlanana kadar dergide var alan rolü askıya alınmış ve çift taraflı kör hakem süreci korunmuştur. Bu çalışma, 2019 yılında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan "Hicrî İlk Dört Asırda Tefsir-Sözlük İlişkisi" başlıklı doktora tezinden üretilerek hazırlanmıştır.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	ulumdergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Effect of Religion on the Formation of Classical Arabic Dictionaries

Ayşe UZUN | <https://orcid.org/0000-0002-5359-6827> | auzun@aybu.edu.tr

Ankara Yildirim Beyazıt University, Faculty of Divinity,
Department of Tafsir, Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

Abstract

Recording linguistic treasures, preserving philological existence, examining sacred texts, international political relations, retaining knowledge and contacting foreign cultures have been effective in the writing of dictionaries. It is possible to talk about the influence of similar elements in the development of classical Arabic lexicography. Among these factors, it is emphasized that religion, in particular, played a central role in the emergence of early Arabic lexicography. The works we mean by the early Arabic dictionaries are al-Khalil b. Ahmad's (d. 175/791) *Kitāb al-ʿayn*, Azhari's (d. 379/980) *Tahdhib al-Lughā*, Ibn Faris's (d. 395/1004) *Mujmal al-lughā* and *Muʿjam maqayis al-lughā* and al-Jawhari's (d. 400/1009) *Sihāh*. Therefore, the temporal framework of this article is limited to the first four centuries, including the fourth century of the hijra, which is characterized by the peak period of Arabic lexicography. There are claims that lexicography activities were shaped in the shadow of the Qur'an in this process. The subject of this article is the reasons for the preparation of early Arabic dictionaries. This article, which is based on textual analysis, aims to demonstrate that the formation of these dictionaries cannot be attributed solely to the influence of the Qur'an and religious reasons, and that cultural and political goals were also effective in the composition of these dictionaries. The article is important in terms of demonstrating that it is wrong to treat dictionaries, which are among the primary works of Arabic language and culture, as religious texts. In addition, the article presents significant findings in terms of reinforcing the conviction that cultural history is not independent of political history. It is not a reasonable approach to reduce the formation of classical Arabic dictionaries, one of the important building blocks of the world dictionary

heritage, to a single reason. Culture and politics play a role in the formation of Arabic dictionaries as well as the influence and guidance of religion. Although the thesis that independent Qur'anic dictionaries owe their emergence and existence to the Qur'an is correct, this view cannot be extended to the emergence of Classical Arabic dictionaries, which were compiled with the claim of encompassing all the words of the language. In general, the influence of religion on the preparation of dictionaries cannot be denied. For instance, the place of religion in Chinese and Indian dictionary traditions is undeniably important. In this respect, it can be said that Arabic lexicography is similar to them at this point. However, when the vocabulary and content of classical Arabic dictionaries are analyzed, it is understood that these works are not completely surrounded by the influence of religion. Because classical Arabic dictionaries do not focus only on the words of the Qur'an. Dictionaries, which were compiled with the cultural purpose of protecting the language from distortion, endeavor to revive the ancient Arabic tradition. The social life of the Arabs and the folklore of the ignorant Arabs have an important place in Arabic dictionaries.

Keywords

Tafsir, Arabic, Qur'an, Dictionary, Religion, Lexicography.

Citation

Uzun, Ayşe. "The Effect of Religion on the Formation of Classical Arabic Dictionaries". *ULUM Journal of Religious Inquiries* 7/1 (July 2024), 1-34.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1450342>

Date of Submission 10.03.2024

Date of Acceptance 08.07.2024

Date of Publication 31.07.2024

Peer-Review Double anonymized - Two External
Since the author of the article (Ayşe Uzun) is a member of the journal board, her role in the journal was suspended until the refereeing process of the article related to the author was completed and the double blind refereeing process was maintained

Ethical Statement This study is based on his doctoral dissertation titled "The Relationship between Tafsir and Dictionary in the First Four Centuries of Hijri" prepared in 2019 at Ankara Yildirim Beyazit University, Institute of Social Sciences.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Complaints

ulumdergisi@gmail.com

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Giriş

İslâm sonrası süreçte gelişen Arapça literatürün, varlığını büyük ölçüde Kur'ân'a borçlu olduğu iddiası sıkça dile getirilir. Söz konusu iddia sadece tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimler üzerinden değil zooloji ve arkeoloji literatürü gibi ilk etapta dinî bir kökene irca edilmeyen birikimin de bu kapsama dahil edilmesiyle geniş bir çerçeve bağlamında ortaya konur. Bu çerçevenin genişletilmesinde özellikle iki hedef dikkat çeker: Bu kapsama dahil edilen bilim dalının kökenini kutsala dayandırmak suretiyle ona itibar kazandırmak bu amaçlardan biridir. İkinci hedef ise Kur'ân'ın, ilimlerin gelişimindeki güçlü işlevine dikkat çekmektir. Araştırma sorusunda geçen unsurların tanımla başlamak isabetli olur.

“Erken dönem Arapça sözlükler” ifadesinin kapsamına giren eserler hangileridir? Söz konusu eserlerin içeriğinde Kur'ân'ın gölgesinde şekillendiğini gösteren kanıtlar var mıdır? Bu kanıtların varlığını Kur'ân'ın Arap edebiyatını yönlendirmedeki etkin rolüyle mi izah etmek gerekir? Kur'ân'ın Arapça sözlükler üzerindeki etkisi kanıtlanırsa bunun düzeyi nedir? Kültürel ürünlerin oluşumunu tek bir sebebe ircâ etmek makul bir tutum mudur? Tarihsel süreçte kitapların ortaya çıktıkları koşulları incelediğimizde, bahsi geçen oluşum sürecini şekillendiren başka faktörlerle karşılaşmak mümkün müdür? Makale bu sorulara cevaplar üretme çabasındadır.

İslâm ve Arapça literatür arasında kurulan irtibata yönelik tenkitlerle karşılaşılabilir. Örneğin Arapça zooloji literatürünün, İslâm'ın mahsulü olduğu tezi yüzeysellik ithamıyla tartışmaya konu olabilir. Ancak konu nahiv, sarf ve sözlükbilim gibi İslâm medeniyetinde ortaya çıkan dil ilimlerine geldiğinde bunların oluşumunda ve gelişiminde Kur'ân'ın rolü, etkisi ve yönlendiriciliği tartışması mezkûr ithama maruz kalmaz. Aksine bu etkinin işlevinin ve boyutlarının önemli bir inceleme sahası olduğu kabul edilir. Bu ön kabule dayanan çalışmada “Erken dönem Arapça sözlükler, varlığını Kur'ân'a mı borçludur?” sorusuna cevap aranmıştır. Sözlük yazımını tetikleyen unsurlar arasında dinin en güçlü etken olup olmadığı merak konusudur. Bu sayede dinin, kültürel ürünlerin teşekkülünde yegâne unsur olup olmadığı meselesi tartışılmaktadır.

En kapsayıcı tanımıyla “sözcüklerin anlamını izah eden, dildeki karşılıklarını içeren, dilin söz varlığını belli bir nizam içinde sunan, dilde kullanılan kelimeleri çoğunlukla alfabetik bazen tematik ele alıp aynı dilde açıklayan veya başka bir dildeki karşılıklarını veren kitaplar”¹ adeta toplumun belleği sayılan ve metinlerin anlaşılmasında hakemlik yapan² eserler sözlük diye adlandırılmıştır. Klasik Arapça sözlükler dediğimizde bunun, leksikografi/sözlükbilim sahasında mutlak bir zamansal çerçevesinden bahsedilmez. Yani *klasik*’e yüklenen zamansal bir değer yoktur. Halil b. Ahmed’e (öl. 175/791) ait *Kitâbü’l-Ayn* adlı meşhur sözlükten başlayarak İbn Manzûr’un (öl. 711/1311) telif ettiği *Lisânü’l-Arab*’a kadar olan süreci klasik Arapça sözlükçülük başlığında incelemek mümkündür. Fakat bu makalede yedi asırlık birikimin neticesi üzerinden bir tahlil yapılmayacaktır. Makalenin merkeze aldığı sözlüklerin zamansal çerçevesi, hicrî ilk dört asırdır. Bu araştırmada süreci dört asırla sınırlandırmak irrasyonel bir tutumdan kaynaklanmıyor. Aksine sözlük bilimcilerin üzerinde durduğu oldukça rasyonel bir gerekçeye dayanıyor. Araştırmacıların tespitine göre Arapça sözlükler yapısal değişikliklerine göre tasnif edildiğinde bu aşamanın dönüm noktalarından biri dördüncü asırdır. Dördüncü asır, Arapça sözlükçülüğün zirve çağıdır. Bu döneme kadar telif edilen eserlerin yetkinliği, bu çağın dönüm noktası sayılmasına neden olmuştur. Beşinci asırla birlikte Arapça sözlükler için şerh-haşiye dönemi başlamıştır.³ Dolayısıyla ilk dört asır Arapça sözlükçülüğün teşekkül çağı olması hasebiyle, sözlüklerin muhtevasını belirleyen unsurları ve telif gerekçelerini net bir şekilde izlemeye imkân tanyacaktır. Hicrî ilk dört asrın bütün Arapça sözlüklerini kapsamayan araştırmamız Halil b. Ahmed’e ait *Kitâbü’l-Ayn*, Ezherî’nin yazdığı *Tehzîbü’l-Luga*, Cevherî’nin kaleme aldığı *es-Sıhah*, Ahmed b. Fâris’in telifi *Mücmelü’l-Luga* ve *Mekâyisü’l-Luga* adlı sözlükleriyle sınırlıdır. Bu sözlükler, sadece Kur’ân kelimelerini

¹ Ahmet Topaloğlu - Mustafa S. Kaçalın, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ağustos 2022).

² V. Doğan Günay, *Sözcükbilime Giriş* (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007), 11; Muhammed Süleyman Abdullah el-Eşkâr, *Mu’cemu ‘ulümi’l-lugati’l-Arabiyye* (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1995), 393.

³ Dionisius A. Agius, *Arabic Literary Works as a Source of Documentation for Technical Terms of the Material Culture* (Toronto: University of Toronto, Doktora Tezi, 1984), 16; Hilmi Halîl, *el-Müvelled fi’l-Arabiyye dirâse fi numuvvi’l-lugati’l-Arabiyye ve tatavvurihâ ba’de’l-İslam* (Beirut: Dârü’n-Nahdati’l-Arabiyye, 1985), 293-300.

içeren Kur'ân sözlükleri gibi müstakil bir alana hasredilmeyip dildeki kelimelerin tamamını kapsama iddiasındadır. Bununla birlikte Kur'ân ayetlerine yapılan atıflar, ayetlerin şevâhid olarak kullanımı, tefsir, fıkıh izahlarının fazlalığı dil sözlüklerindeki dînî muhtevaya dair bir anlatı kurar. Nitekim araştırmacıların da dikkat çektiği üzere gramer ve leksikografi/sözlük yazımının Kur'ân yorumu ile yakın irtibatı olduğu ve sözlük, dil bilgisi ile Kur'ân araştırmalarının iç içe teşekkül ettiği yönündeki görüşler⁴ de bunu teyit eder mahiyettedir. Arapça literatürde gerek sözlük yazımı gerekse tefsir araştırmaları gibi dille alakalı ilimlerin başlangıç yeri Kur'ân'dır.

Kur'ân'ın Arapçayı yeni bir medeniyete sevk ettiğini iddia eden Hilmi Halil, Kur'ân'ı Arap dilinin serüveninde en mühim hadiselerden biri olarak görmüştür.⁵ Öte yandan bu hâkim yaklaşıma itiraz sadedinde, Arapça sözlükçülük faaliyetlerinde Kur'ân'ın tesirinin sınırları sorgulanır. Örneğin Devin Stewart, İslâm medeniyetinin temel metni olan Kur'ân'ın, Arap sözlükçülüğünde merkezi bir rol oynadığını kabul etmekle beraber Orta çağ Arapça sözlüklerin içeriğinin tamamen Kur'ân tarafından biçimlendirildiği yönündeki iddiayı reddeder.⁶ Öyleyse burada sorulması gereken sorular sırasıyla şunlardır: Kur'ân bizatihi kendisi sözlükçülük faaliyetlerini teşvik eder mi? *Garîbü'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân* ve *İrâbü'l-Kur'ân* gibi doğrudan Kur'ân'la ilintili eserlerde Kur'ân'ın etkili yönlendiriciliğini görürken, sadece Kur'ân kelimelerini içermeyen dildeki bütün kelimeleri kuşatma iddiasında olan sözlüklerde Kur'ân'ın tesiri ne düzeydedir? Esasında ilk sorunun cevabı, ikinci sorudaki yargıda bir miktar izah edilmiştir. Doğrudan Kur'ân kelimelerini inceleyen *Meâni'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân* ve *İrâbü'l-Kur'ân* gibi literatürün doğuşunda Kur'ân ana kaynaktır. Müphem, mücmel ve izaha muhtaç ifadeler içeren Kur'ân aynı zamanda anlaşılmak üzere indiğini beyan eder.⁷ Nitekim Kees Versteegh, Kur'ân'ın doğrudan

⁴ Gregor Schoeler, *The Genesis of Literature in Islam from the Aural to The Read*, çev. Shawkat M. Toorawa (Edinburg: Edinburgh University Press, 2009), 85-86; Ramzi Baalbaki, *The Early Islamic Grammatical Tradition* (Usa: Ushgate Yayınları, 2007), XXIV.

⁵ Halil, *el-Müvelled*, 34.

⁶ Devin Stewart, "Poetic Licence and The Qur'anic Names of Hell: The Treatment of Cognate Substitution in Al-Raghib Al-Isfahani's Qur'anic Lexicon", *The Meaning of the Word*, ed. Stephen R. Burge (Oxford: Oxford University Press, 2015), 196.

⁷ Yûsuf 12/2.

kendisinin “الْفَارِغَةَ” ve “الْحَطْمَةَ” gibi anlaşılması zor kelimeler içerdiğini dile getirirken aslında Kur’ân’ın sözlüksel araştırmalara esin kaynağı olduğunu ihsas ettirir. Versteegh, erken dönem leksikolojik çabaların, inananların Kur’ân’a bakışlarını incelemeye imkân tanıdığını ama bunlar hakkında mübalağa edildiğini düşünür.⁸ Öyleyse müphem, müşkil, garib kelimeler kullanırken eş zamanlı olarak anlaşılmayı da talep eden Kur’ân, Kur’ân sözlükçülüğü diyebileceğimiz alanın doğuşunda en güçlü aktördür. Zaten *Garîbü’l-Kur’ân*, *Meâni’l-Kur’ân* literatürünün, Kur’ân’a izafetle isimlendirilmesi de bunu destekler. Fakat Kur’ân kelimelerinin haricindeki kelimeleri de ihtiva eden sistemli dil sözlüklerini şekillendiren temel âmilin, Kur’ân olduğu meselesi tartışmalıdır. Erken dönem Arapça dil sözlüklerinde kelimeleri izah ederken ayet istişhadına yer verilmiştir. Çok sayıda ayetin dil sözlüklerinde zikredilmesi onların sadece Kur’ân’ın gölgesinde teşekkül ettiğini göstermek için yeterli bir delil değildir. Bu çalışmada ayet istişhadlarının dil sözlüklerinde kendine yer bulmasının, sözlüklerin şekillenmesinde mutlak dinî etkiye neden irca edilemeyeceği hususunu ele alacağız. Leksikolojiye dair Türkçe literatürde Soner Gündüzöz’ün çalışmalarının en derli toplu ve kuşatıcı metinler olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte John Haywood, Ahmed Muhtar Ömer ve Ömer Rıza Kehhâle gibi isimler de bu alanda kayda değer eser üretmişlerdir.

1. Dünya Sözlük Mirasında Dinin Yeri

Erken dönem Arapça sözlükler üzerindeki dinî etkiyi sorgularken dünya sözlük mirasını incelediğimizde benzer şekilde dinî faktörlerin sözlüklerin teşekkül sürecine dahil olduğunu görürüz. Örneğin Çin, Hint, Yunan ve İngiliz sözlükçülüğünün oluşumunda dinî unsurlar belirleyicidir. Çin’de M.Ö. I. yüzyılın sonunda hazırlanan ve 10.600 sözcüğü içeren sözlük, bilhassa dinî metinlerde geçen kelimeleri içerir. Dinî kelimeleri merkeze alan bu sözlüksel çabayı Budist rahipler aracılığıyla Hind’den Çin’e iletilen ilmî birikim teşvik etmiştir. Çinlilerin Budist azizlerinden öğrendiği bir diğer bilgi, sesleri telaffuzda kullanılan organlara göre tasnif etmektir. Sözlükbilim araştırmalarının öncü isimlerinden John Haywood’a

⁸ Kees Versteegh, “In Search of Meaning”, *The Meaning of the Word*, ed. Stephen R. Burge (Oxford: Oxford University Press, 2015), 43-44.

göre Çin sözlükçülüğü üzerinde Budist ve Laoist metinlerin çalışılmasının ciddi bir teşvik unsuru olması hususunda şüpheye yer yoktur. Ona göre sözlüklerin oluşumundaki dinî etki Çin sözlükçülüğüyle sınırlı değildir. Benzer şekilde Sanskritçe sözlük yazımında da Veda literatürü etkindir.⁹ Haywood'un Veda literatürünün sözlük yazımındaki hakimiyetine vurgu yaptığı iddiasını Abdulgaffâr Hamid Hilâl örneklerle somutlaştırarak müdellel hale getirmiştir. Hint sözlük geleneğinde “nighantu”, “kosha” ve “nirukta” gibi terimlerin varlığı sözlük yazım-din ilişkisini gösterir. Zira “nighantu”, Veda metinlerindeki anlaşılmaz, müphem zor kelimeleri izah etmek için kullanılan bir terimdir.¹⁰ “Nirukta” ise “nighantu”da anlaşılmaya muhtaç kelimeler için M.Ö. II. veya III. yüzyılda Yaska adlı bilgin tarafından yazılan bir tefsirdir. Her ne kadar Vedalardaki kapalılıkları izah etmek üzere “nighantu” adlı sözlük hazırlansa da bunun da bazı müphem ve anlaşılmaz ifadeler içerdiği düşünüldüğü için bu sözlüğe adeta şerh yazılmıştır. Hintlilerin kutsal metindeki anlaşılmaz, zor ve izaha muhtaç kelimeler için hazırladıkları sözlüklere zamanla dildeki diğer kelimeler de dahil olmuştur.¹¹ Anlaşıldığı kadarıyla dinden neşet eden dilbilimsel çalışmalar, süreç içerisinde dinden ziyade dile doğru bir seyir üzerine yoğunlaşmışlardır. Doğrusu Hint sözlük mirasının bu gelişim biçimi, Arapça sözlükçülük faaliyetleriyle benzerlik arz eder. Dil ve din irtibatına dayanan bu benzerlik sadece sözlük yazımında değil aynı zamanda gramer çalışmalarında da vardır. Nitekim Arap gramer çalışmalarının teşekkülü Kur’ân’a yönelik tefsir çabalarıyla paraleldir. Özellikle hicrî ilk asrın yarısında İslâm coğrafyasının sınırlarını genişleten fetihlerin ardından gayrı Arap unsurların İslâm’a girişiyle dilde başlayan bozulmaları fark eden alimlerin dili hatalardan koruma arzusu da temelde Kur’ân’ı tehlikelerden koruma gayesine matuftur.¹² Bir bakıma din, dilsel çalışmaların tetikleyicisi konumundadır. Bunun sadece Kur’ân’a ve İslâm’a mahsus olduğu söylenemez. Vedalar Hint’de gramer çalışmalarını

⁹ John Haywood, *Arabic Lexicography it's History and it's Place in the General History of Lexicography* (Leiden: Brill Yayınları, 1960), 3-6.

¹⁰ Abdulgaffâr Hamid Hilâl, *Menâhicü'l-bahs fi'l-lisâniyyât ve ilmi'l-mu'cem* (Kahire: Dârü'l-Kirâbi'l-Hadis, 2010), 166.

¹¹ Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî 'inde'l-'Arab* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 60.

¹² Ömer Rıza Kehhâle, *el-Lugatü'l-'Arabiyye ve 'ulûmuhâ* (Dımaşk: Mektebetü'n-Neşr, 1971), 110-111.

başlatırken, bu tür çalışmaları İbranicede Kutsal Kitap, Yunanda Homer, Çin’de ise Konfüçyüs’ün kitapları başlatmıştır.¹³

Çin, Hint ve Arap coğrafyalarında üretilen sözlüklerdeki dinî etki İngilizce sözlük yazımında da kendini göstermiştir. Roma’nın Hristiyanlığı kabulü ve manastırların ortaya çıkışıyla birlikte İngilizce sözlükçülük faaliyetlerinin başladığı tespit edilmiştir.¹⁴ İngilizce sözlük çalışmaları ve Hristiyanlık arasındaki ilişkinin hikayesi şöyle gelişmiştir: Latince, Katolik kiliselerinde kullanılan bir dil olması hasebiyle kiliselerde vazifeli rahip ve keşişler İncil’i Latince okumak mecburiyetindeydiler. Hem Latince İncil’i hem de diğer Latince dini eserleri okuyan rahipler bu okuma işi sırasında anlamadıkları kelimelerin altına bunların İngilizce karşılıklarını not almışlardır. İlk etapta Latince dini metinlerdeki dil problemini çözmeye yönelik bu ilgi, İngilizce sözlüklerin doğuşunu hazırlamıştır. Zira Latince metinde satır altına tutulan notlar giderek sözlük şeklinde tertip edilmiştir.¹⁵ Buradan hareketle dünya sözlük mirası ölçeğinde dinin sözlükçülük çalışmalarına mührünü vurduğunu söylemek mümkündür. Fakat bu iddianın, sözlüklerin dinin ufkuyla büsbütün kuşatıldığı anlamına gelmediğini de hatırla tutalım. Dünya ölçeğindeki verilere paralel bir şekilde Arapça sözlükçülük çalışmalarının da Kur’ân ve hadisteki garîb kelimeleri açıklığa kavuşturmak amacıyla yani dinî bir sebeple milâdî yedinci yüzyılda başladığı kabul edilir.¹⁶

Farklı coğrafyalara ait bu verilerin bir noktada kesişmesi, sözlüklerin benzer gerekçelerle ve benzer etkiler altında hazırlandığını gösterir. Dolayısıyla sözlükler üzerindeki dinî etkiler meselesi sadece Arapça sözlükler için geçerli olmayıp dünya sözlük mirasının teşekkülünde de dini etkilerin tetikleyici olduğu anlaşılır. Bununla birlikte sözlüklerin teşekkülündeki sebepler tek bir maddeye indirgenemez. Dinî

¹³ Ignaz Goldziher, *On the History of Grammar Among the Arabs*, çev. Kibga Devenyi vd. (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1994), 4; Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî*, 68.

¹⁴ Mustafa Samet Kumanlı, “Lugatı Türki Arabi Fârisî’de Kullanılan Sözlükçülük Yöntemleri Üzerine”, *III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Erdoğan Boz vd. (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2017), 608-625.

¹⁵ Howard Jackson, *Lexicography: An Introduction* (New York: Routledge, 2003), 31.

¹⁶ Ali Kâsımî, *‘İlmu’l-luga ve sina’âtü’l-mu’cem* (Riyad: İmâdeti Şuûni’l-Mektebât, 1991), 4; Ahmed Abdülgafûr Attâr, “Mukaddimetü’s-Sihâh”, *Tâcü’l-luga ve Sihâhu’l-‘Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dârü’l-Melâyîn, 1990), 1/27-28.

etkinin sözlük yazımındaki nüfuzu gayet aşikâr olmakla birlikte bilimsel, siyasî ve kültürel sâikler de sözlükçülüğün ortaya çıkışına ortam hazırlamıştır. Fakat dinî etkinin daha görünür olduğu barizdir. Bu durum doğrudan tarihsel süreçle alakalıdır. Yazılı literatürün oluşumu İslâm sonrasına tarihlendiği için gerek sözlük gerekse diğer edebî ürünler üzerinde dinin temel belirleyici olduğu düşüncesi hakimiyet kazanmaktadır. İslâm öncesi süreçte şifahî kültürün yaygınlığı da bunu pekiştirmektedir.

Arapça sözlükçülüğün doğuşunu besleyen etmenler arasında şiirin tescili, derli toplu bir dil birikimi oluşturmak, kelimelerin sahih kullanımlarını kayıt altına almak, bedevî kültürünü belgelemek,¹⁷ Kur’ân ayetlerindeki ve hadis lafızlarındaki garîb ifadelerin tefsirini yapmak, kelimelerin köken ve çekimini tespit, fakihlerin lafızlara yönelik merakı, şiirlerin şevahidlerini kayıt altına almak, tarihî ve coğrafi mekanların tespiti ile şiirlerdeki garîb muhtevayı anlamak sayılabilir.¹⁸ Bu sebeplerin, dili korumak gibi üst bir gayede birleştikleri anlaşılmaktadır. Sözlükçülüğün her şeyden önce dilin muhafazasını temin etmeye yönelik bir çaba olduğuna dair kuvvetli vurgu Attâr’ın *es-Sihâh* için kaleme aldığı mukaddimede görülür. O, Kur’ân’ın dağınık malzemelerden bir araya getirilmesiyle yani cem’iyle sözlüklerin yazımı arasında benzerlik gözetir. Kur’ân’ın toplanmasında onu tehlikelerden korumak hedeflendiği gibi kelime derleme ve sözlük oluşturma faaliyetinde de Arapçayı muhafaza gözetilmiştir.¹⁹ Attâr, böylesi bir benzerlik kurmak suretiyle Arapçanın korunmasına vurgu yapıyor görünse de Arapça dil çalışmalarında dini daha iyi anlama maksadının daha baskın olduğuna dikkat çekmekten geri kalmaz.²⁰ Attâr’ın söz konusu vurgusu, erken dönemde Müslümanların ilmî faaliyetlerini yürütürken bunu dine adanmışlık hevesiyle ve

¹⁷ Orhan Elmaz, “Ramzi Baalbaki: The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th Century (Handbook of Oriental Studies.)”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 79/1 (2016), 175-176.

¹⁸ Ahmed b. Abdillâh el-Bâtîlî, *el-Me’acimü’l-lugaviyye ve turuku tertîbihâ* (Riyad: Dârü’r-Râye, 1992), 13-14.

¹⁹ Attâr, “Mukaddimetü’s-Sihâh”, 1/42.

²⁰ Attâr, “Mukaddimetü’s-Sihâh”, 1/13.

gayretiyle yaptıkları yönündeki iddiayla²¹ ortak zemini paylaşır. Bu iddiayı genele teşmil etmenin bazı problemler üretebileceğini göz önünde bulundurmamak gerekir. Her ne kadar Ahfeş'in (öl. 215/830) ve Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* isimli kitaplarının doğrudan dinî gayretin mahsulü olduğunu söylemek sıkıntılı bir söylem olmasa da Sîbeveyhi aynı genellemenin içine dahil edilemediği²² için dil çalışmalarında yegâne unsurun din olduğunu söylemek makul değildir. Dil çalışmalarında dinin etkisini inkâr etmek mümkün olmadığı gibi dil çalışmalarını bütünüyle dine hasretmek de sahil bir tutum değildir. Nitekim Orta çağ İslâm dünyasında insanların düşünce ve değer yargılarını belirlemede din öncü bir rol üstlendiği için bu dönem teosentrik bir karaktere sahip olmakla vasfedilmiştir.²³ Dolayısıyla dinin gündelik hayattaki yoğun etkisinin, o dönemin literatüründe de görünür olacağı tabii olarak beklenir. Din-dil ilişkisi hem toplumsal ağlarda hem de akademik üretimde etkili olmuştur. Örneğin Kur'ân'ı okumak için dilsel birikimin şart koşulması,²⁴ dinî çalışmalarla dilsel faaliyetlerin arasındaki sıkı bağları açığa çıkarır. Bu bağı çok sarih bir biçimde ortaya koyan şey ise müşkilü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, üslûbü'l-Kur'ân, müteşâbihü'l-Kur'ân, mübhemâtü'l-Kur'ân, beyânü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân, bediü'l-Kur'ân ve vücûh-nezâir gibi Kur'ân ilimlerinin dil kaynaklı oluşudur.²⁵ Ezherî gibi sözlük yazarlarının, aynı zamanda lafızların delaletiyle yakından ilgilenen bir müfessir ve fakih oluşu, sözlüğünde ayet iktibaslarına çokça yer vermesi de bu anlatıyı kuvvetlendirir.²⁶

Naklettiğimiz verilerden Kur'ân'ın leksikografik çalışmaları teşvik ettiği ortaya çıkmaktadır. Ancak leksikografik çalışmaların en önemli ögesi olan Arapça sözlük

²¹ Mian Muhammed Sharif (ed), *A History of Muslim Philosophy* (Wiesbaden: Ottoharraswitz, 1966), 2/1015.

²² Peter A. Webb, *Creating Arab Origins: Muslim Constructions of al-Jâhiliyya and Arab History* (London: University of London, Doktora Tezi, 2014), 225.

²³ Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri", *Araştırma Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1 (1963), 12.

²⁴ İshâ Şehhâte İshâ Ali, *el-'Arabiyye ve'n-nassi'l-Kur'ânî* (Kahire: Dârü'l-Kuba, 2000), 190.

²⁵ Ömer Kara, "el-Furûku'l-Lugaviyye'nin Bir Kur'ân İlmi Olma İmkânı Üzerine", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2009), 255.

²⁶ Ali Kâsımî, *el-Mu'cemiyyetü'l-'Arabiyye beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk* (Lübnan: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 2003), 26.

çalışmalarının oluşumu sadece dinî unsura irca etmek²⁷ mübalağaya kaçmak anlamına gelir. Velew ki Arapça sözlükçülük faaliyetlerinin oluşumu ve gelişiminde din faktörü en etkili gerekçe olsaydı, dil sözlüklerinin Kur'ân kelimeleri dışındaki kelimeleri barındırmaması beklenirdi. Oysa Arapça sözlükçülüğün önemli eserlerinden *Kitâbü'l-Ayn*, *Tehzîbü'l-luga*, *es-Sihâh*, *Mücmelü'l-Luga* ve *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* adlı sözlükler, bütün dil varlığını kuşatmayı hedeflemiştir. Bunun dışında Arap örf ve kültürünün temel unsurlarını içeren kelimeleri tasnif eden ve derleyen mahiyette Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (öl. 215/830) *Matar*, *Libe ve'l-Leben*; Asmaî'nin *Kitâbü'l-Hayl*, *el-İbil* ve *en-Nebât* ve Nadr b. Şümeyl'in *es-Sıfat*²⁸ gibi eserler de sözlükçülük faaliyetlerinin teşekkülünde dinin birincil derecede rol üstlenmediğine işaret eder. Zira eser isimlerinden de anlaşılacağı üzere Arap gündelik hayatında önemli bir yeri olan at, deve, süt ve yağmur kelimeleriyle ilgili derlemeler, dinden ziyade sosyal hayatın, coğrafi koşulların ve kültürel atmosferin etkisine işaret eder. Benzer şekilde tıp, coğrafya, inanç, yiyecek ve din alanlarıyla ilgili bilgilerin ansiklopedik karaktere sahip *Kitâbü'l-Ayn*'da adeta bilgi harmanı formunda nakledilmesi de sözlüklerin çok yönlü etki altında telif edildiğinin göstergesidir. Nitekim *Kitâbü'l-etuk* derisinden yararlanılan koca balığı, *el-fıkd* üzüm ve baldan mamul içeceği, *Yeuk* Hz. Nûh devrinden itibaren tapılan putu ve *el-khazaz* deve sidiğiyle tedaviyi²⁹ izah etmek için karşılıkları verilen kelimelerden bir kısmıdır.

Sözlüklerin teşekkülünde ve diğer dil çalışmalarının ortaya çıkışında dinin etkili olduğu tezi üzerinde uzlaşılan bir yargıdır. Kur'ân'ı muhafaza etme ve ona hizmet etme düşüncesi Arapları sözlük yapımında güdülemiştir. Sözlük yaparak dili korumak, bir bakıma dini korumak telakki edilmiştir. Dini koruma endişesinin dili koruma kaygısıyla başa baş gidişi, dil râvilerinin kelime toplamadaki titizliğinden anlaşılmaktadır. Kelime derleyen dil râvileri dile gösterilen özenin, şeriatın

²⁷ Bu türden iddialar için bk. İskender Şahin, "İbn Dureyd'in Cemheretu'l-Luga Adlı Eserinin Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2013), 79-99.

²⁸ Salah Kezâre, "fî'l-Mu'cemiyeti'l-'Arabiyye kütübü'l-elfâz ve mu'cemi'l-meânî", *Mecelle Mecmau'l-Luga el-'Arabiyye bi-Dımaşk* 78/3.

²⁹ Râid Ferîd Necîp Tâfiş - Münîr Teysîr Mansûr eş-Şantavî, "Tasvîrü'l-Hayâti'l-İctimâiyye 'inde'l-'Arab fî Kitâbi'l-'Ayn", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fî'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbiha* 8 (2012), 223-243.

anlaşılmasında itinalı davranmak olduğunu kavradıkları için işlerini dinî ve sosyal bir vazife bilinciyle yapmışlardır.³⁰

Fuat Sezgin (öl. 1439/2018) de Kur'ân kelimesinin leksikografi çalışmalarını teşvik ettiğini, özellikle sık kullanılmaması hasebiyle bazı müphem kelimelerin tefsir ve sözlük çalışmalarını beslediğini dile getirir.³¹ Dilin, dinin gölgesinde teşekkülü meselesinde Bevşetti el-Attâr'ın düşüncesi de zikre değerlidir. Ona göre sözlük çalışmalarını ateşleyen husus, Arapçanın İslâm akidesinin bir parçası olarak görülmesidir.³²

Orta Çağ'da İslâm ve seyahat araştırmasıyla bilinen Houari Touati ve Arap İslâm aklının oluşumu ve yapısı üzerine kaleme aldığı çalışmalarla öne çıkan Muhammed Âbid Câbirî gibi düşünürler de erken dönem filologların kelime derlemelerinde dinî gerekçelerin etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Touati, bedevîlerden dil öğrenmek için milâdi VIII. yüzyılda çöle giden dildilerin, dil tercihlerinde dinin belirleyiciliğine dikkat çekmektedir. Ona göre filologlar, dindışı bir bilim alanının kurucusu olsalar dahi bedevî ağzının Kur'ân diline yakınlığının farkındaydılar. Bu farkındalık, onları Arapçanın dilbilimsel ufkunu bedevî ağzıyla sınırlandırmada rol oynamıştır.³³ Câbirî de dil derleyicilerinin, bedevîlerin dilini referans çerçevesi haline getirmelerini dinle ilişkilendirir. Kur'ân'ın muhafazası, Kur'ân dilinin haricinde bir mavera dili oluşturmakla mümkün olacaktır. Bunu sağlayacak olan ise bedevîlerin dilidir.³⁴

Kur'ân'ı ve hadisleri hatasız bir biçimde okumak ve dolayısıyla doğru anlamak sözlükçülük faaliyetinin hedefleri arasındadır. Kelimelerin zayi olacağı endişesi bir

³⁰ İbn Huveylî el-Ahtar Meydinî, *el-Mu'cemül-luğaviyyi'l-'Arabî: mine'n-neş'eti ile'l-iktimâl* (Cezayir: Dârü Hûme, ts.), 34-35.

³¹ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008), 1/6.

³² Bevşetti el-Attâr, *el-Me'acimü'l-'Arabîyye ru'ye târîhiyye ve takvîmiyye* (Cedide: Menşurât Câmia Şuayb ed-Dekkalî, 1990), 21.

³³ Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berkday (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 228.

³⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 62- 97.

yandan bu sahih anlama çabasıyla diğere yandan da sözlükçülükle alakalıdır.³⁵ Kelimelerin tahrif edileceğı yahut kaybolacağı yönündeki endişe ise hicrî ikinci yüzyıldan itibaren bedevî ve kentli Arapçasının karışıp duruluğunu yitirmeye başlamasıyla artmıştır.³⁶

2. Siyasî ve Kültürel Etkiler

Kelime derleyicilerini harekete geçiren Arapça cümle yapısındaki bozulmaların, bilhassa Emevî döneminin sonu ve Abbasî dönemin başında ortaya çıktığı bilinmektedir. Dili tahriften koruma arzusunun yanı sıra Câhiliye Araplarının folklorunu kayıt altına alma isteğı de bu kültürel faaliyetleri canlandırmıştır. Bu aşamada Emevî halifelerinin ve yönetici kesimin ilmî patronaj anlamına gelebilecek eski Arap geleneğinin ihyasına yönelik merakı da bunda etkili olmuştur.³⁷ Dolayısıyla sözlük yazımı gibi kültürel yönüyle temayüz eden bir faaliyetin siyasî tarihten bağımsız olmadığı anlaşılmaktadır.³⁸ Öyleyse sözlüklerin doğuşu ve gelişiminde siyasî amaçlar da devrededir. Bu durum, Arapça sözlükçülüğün yanı sıra başka milletlerin filolojik çalışmalarında da tespit edilmiştir. Genel itibariyle dil çalışmalarının özellikle sözlük yazımının, siyasî otoritenin kendi gücünü tahkim çabası olarak yorumlandığı söylenmektedir.³⁹

Gerek Kur'ân dili gerekse muzaffer milletin dili olan Arapçanın İslâm'ın zuhurundan yaklaşık 80 yıl sonra Emevî halifesi Abdülmelik (öl. 685-705) tarafından resmi dil ilan edilmesiyle oluşan politik zeminin, Arapça sözlükçülük çalışmaları için elverişli bir ortam sağladığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ Arapçanın resmî dil statüsünü elde etmesi, filolojik çalışmaların belli bir sistem dahilinde yürütülmesini

³⁵ Bilal Temiz, "İlk Filolojik Çalışmalar Döneminde Kur'ân-ı Kerim'in Arapçaya Kazandırdıkları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2003), 2; Mahmut Süleyman Yâkut, *Me'acimu'l-mevzu'at fi dav'i ilmi'l-lugati'l-hadis* (İskenderiye: Dârü'l-Mârifeti'l-Camiyye, 1994), 16.

³⁶ İsa Berhume, *Dirâse fi me'acim 'Arabiyye* (Beyrut: Müessesetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsat ve'n-Neşr, 2005), 27.

³⁷ Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel vd. (Ankara: İmaj Yayınları, 1993), 46.

³⁸ Tâhâ Hüseyin, *Câhiliye Şiiri Üzerine*, çev. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 12.

³⁹ Recep Durgun, "Urdu Dilinde Sözlük Hazırlama Geleneğı", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2016), 369.

⁴⁰ Agius, *Arabic Literary Works*, 320; Tilman Seidensticker, "Lexicography: Classical Arabic", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (Leiden: Brill, 2008), 3/31.

kolaylaştırmıştır.⁴¹ Halihazırda zaten Arapça, tevkîfi olması bakımından yüce bir rütbede bulunmaktaydı. Bu rütbe, siyasî amaçlarla birleşince Arapçanın itibarı artmıştır.⁴² Arapçanın etrafına örülen kutsallık halesi, sözlükçülük çalışmalarını beslemiştir.⁴³ Arapça sözlükçülük çalışmalarıyla maruf John Haywood, Arapçanın söz konusu dönemdeki vaziyetini, Orta çağda Latincenin Doğu Avrupa'daki konumuna benzer görür.⁴⁴ Dile yönelik takdisler, siyasî destekle birleştiğinde filolojik çalışmalarda artış beklenebilir. Zira maddî-manevî yönden zengin ve elverişli kültürel ortamda hazırlanan sözlüklerin, Arap kültürünü himaye etmek⁴⁵ gibi gizil bir görevi de ifa ettiği hesaba katıldığında istikrarlı bir arz ve talep ilişkisinin sürmesi beklenmektedir.

Arap kültürünü himaye isteği dilbilimsel eserlerde olduğu kadar diğer türdeki eserlerde de kendine yer bulmuştur. Nitekim Nedîm'in (öl. 385/995) listelediği eserlerden hicrî ikinci asrın ortasına kadar yazılan eserlerin türleri siyaset-siyasî akımlar ve eser üretimi arasındaki ilişki ağlarını açığa çıkarmaktadır. Söz konusu listedeki eserlerin oranına bakıldığında bunların %29'u eyyâmü'l-Arab, %65'i ise geneology/soybilimle alakalı olduğu anlaşılır.⁴⁶ Arap kültürünü ve soyunu öne çıkaran bu tür eserlerin yazılmasında o dönemin siyasî akımlarından Şuûbiye hareketinin tesiri vardır. Şuûbiyye, Arap olmayan milletlerin Araplardan üstünlüğünü savunan siyasî, edebî ve fikrî oluşum şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁷ Şuûbî yahut anti-Şuûbî hareketlerin eser türlerindeki dağılımı belirlediği anlaşılmaktadır. Ezdâd çalışmalarının ve Arap şiirinin, bu ikili hareketin seyrine göre şekillendiği tespit edilmiştir.⁴⁸ Siyasî otoritenin Arap yahut gayrı Arap unsurları desteklemesine bağlı olarak Arapçanın konumundaki dalgalanmaların

⁴¹ Mustafa Shah, "The Arabic Language", *The Islamic World*, ed. Andrew Rippin (New York - London: Routledge Yayınları, 2008), 261-277.

⁴² Webb, *Creating Arab Origins*, 250.

⁴³ Stefan Reichmuth, "Religion and Language", *Encyclopedia of Arabic Language And Linguistics* (Leiden: Brill, 2009), 4/73.

⁴⁴ Haywood, *Arabic Lexicography*, 3.

⁴⁵ Ahmed Şarkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'acim* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 1.

⁴⁶ Webb, *Creating Arab Origins*, 223.

⁴⁷ Adem Apak, "Şuûbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ağustos 2022).

⁴⁸ Seidensticker, "Lexicography: Classical Arabic", 3/30-37; Versteegh, "In Search of Meaning", 54-55.

dönemin eserlerine yansıdığı bilinmektedir.⁴⁹ Şuûbiye karşıtı söylemin yansımaları sözlük isimlendirmesinde görebileceğimizi söyleyen Hamzâvî, Cevherî'nin sözlüğünü *es-Sihâh* şeklinde isimlendirmesini buna örnek göstermektedir.⁵⁰

Miladî XI. asırda Arap edebiyatında gerçekleşen sistematik hareketler kanonlaşma olarak isimlendirilmiş ve bunların statükoyu korumaya matuf olduğu iddia edilmiştir.⁵¹ Anlaşıldığı kadarıyla genellikle siyasetin eli, kültürel faaliyetlerin üzerinde olmuştur. Kültürel iktidarın siyasî merciler tarafından işletilmesi, sadece kitap telifi yoluyla gerçekleşmemiştir. Kitap yazımının yanı sıra Basra ve Kûfe gibi entelektüel açıdan canlı bir ortamın inşa edildiği şehirlerin kurulması da siyasetin kültürel ufkunu yansıtan önemli bir olaydır. Bahsi geçen şehirlere ekseriyetle bedevî kabilelerin yerleştirilmesi buraların dil çalışmalarının merkezi olmasını sağlamıştır.⁵² Nitekim sözlük telifinin de Irak'ta ortaya çıktığı bilgisi⁵³ bunu pekiştirmektedir. Dolayısıyla siyasî hamleler, bilimsel çalışmaların istikametini ve ritmini belirlemiştir. Bu noktada siyasetin kültürü araçsallaştırması veya kültürel iktidarını tahkim etmesi de aynı kapsamda düşünülebilir.

Emevîler döneminde Horasan, Arapça literatürün kalesiyken⁵⁴ Abbasîlerle birlikte Bağdat dilbilimlerinin merkezi haline gelmiştir.⁵⁵ Emevîlerin siyaset nöbetini Abbasîlere devrettiği süreç, dilde bozulmaların artış gösterdiği ve bununla eşzamanlı olarak dil derleme faaliyetlerinin yapıldığı bir döneme denk düşmektedir.⁵⁶ Her ne kadar siyasî iradenin şehirler kurup kültürel iktidarını tesis etmesi, ilmî faaliyetleri himaye edip teşvik etmesi müspet bir iş olsa da kimi zaman bunların zararlı neticesi de olmuştur. Sözelimi hicrî III. yüzyılda Arapça konuşulan

⁴⁹ Halîl, *el-Müvellid*, 291; Jamal Ali, *A Study in Early Ismaili Lexicography: The Kitab al-Zina of Abu Hatim Ahmad b. Hamdan al-Razi* (California: University of California, 2005), 40.

⁵⁰ Muhammed Reşâd Hamzâvî, *Min Kadâya'l-mu'cemil'l-'Arabî* (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986), 53.

⁵¹ Rina Drory, *Models and Contacts: Arabic Literature and its Impact on Medieval Jewish Culture* (Leiden: Brill, 2000), 11.

⁵² Ahmed Achrafi, "Arabic, Qur'anic Speech And Postmodern Languages. What The Quran Simply Says?", *Arabica* 55 (2008), 182.

⁵³ Attâr, *el-Me'acimül'l-'Arabîyye ru'ye târihiyye ve takvîmiyye*, 9.

⁵⁴ Richard Nelson Frye, *The Cambridge History of Iran The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs* (United Kindgom: Cambridge University Press, 2008), 4/569-581.

⁵⁵ Frye, *The Cambridge History of Iran The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs*, 378.

⁵⁶ Attâr, *el-Me'acimü'l-'Arabîyye ru'ye târihiyye ve takvîmiyye*, 11.

büyük şehirlerin hem itibar kazanmak hem de para kazanmak için bedevî ağzını taklit eden şehir kökenlilerce işgal edilmesi menfi bir getiri olarak görülebilir.⁵⁷ Bedevînin adeta dilde fesahatin vücut bulmuş hali⁵⁸ olarak tasavvur edildiği hatırd tutulursa bu örnek daha iyi anlaşılacaktır.

Toplumların kültürel aynası olarak nitelenen sözlüklerin⁵⁹ oluşumunu sağlayan ve şekillendiren ana unsurlardan birisi kültürdür. Arapça sözlükler, Arap kültürünün arşiv kaydı olarak okunabilir. Hatta kültürel dalgalanmaların dahi sözlükler üzerinden takip edilebilir oluşu bu iddiayı temellendirir. Mesela hicrî IV. yüzyılda “bedevî” imgesinin eski hatırlı yerini nefret söylemine bıraktığını sözlüklerden izlemek mümkündür. Karmâtilerin bedevî yapıları bu söylemde etkilidir.⁶⁰ Karmatîler’in Kabe’ye saldırması, hac yollarının güvenliğini ihlal etmesi ve bunu takiben ticaretin zarar görmesiyle birlikte “bedevî”nin makbuliyetini kaybetmesi başlamıştır. Bedevî imajının zarar görmesi, çölün kaynaklık ettiği bilginin itibar kaybetmesi anlamına gelir. Miladi VIII. asırda bedevîler dilbilimsel bilgi kaynağı olması bakımından baş tacı edilirken Karmatîler nedeniyle eşkiya, yağmacı ve iki yüzlü olarak görülmüştür. Fakat miladi X. asırda bedevîyi takdis eden eski romantizme yeniden dönüşle çölün değeri yükselmiştir. Daha doğrusu çöl kaynaklı bilginin kıymeti artmıştır.⁶¹ Dolayısıyla sözlüklerin kültürle bağını anlatmak için ayna metaforu oldukça işlevseldir.

Arapça sözlükler büyük ölçüde Arap kültürüyle kuşatılmıştır. Diğer kültürlerin etkisini pek barındırmadığı tespit edilmiştir.⁶² Sözlüklerin genel itibariyle haricî etkilere kapalılığında şifahî kültürden beslenmeleri önemli rol oynamıştır. Arapça sözlükler, okuma yazma bilmeyen bedevîlerin kültürel mirasını kayıt altına

⁵⁷ Frye, *The Cambridge History of Iran The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs*, 580.

⁵⁸ M. Mahfuz Söylemez, “Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, ed. İrfan Aycan (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 122.

⁵⁹ Cemal Muhtar, “İslamda Sözlük Çalışmaları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 364.

⁶⁰ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 151.

⁶¹ Touati, *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat*, 59-65.

⁶² Seidensticker, “Lexicography: Classical Arabic”, 3/31.

almıştır.⁶³ Bedevîlerden derlenen sözlü kültürün yazılı kültüre dönüşümünde araç vazifesi gören sözlüklerin varlığını, bedevînin mekânı olan çöle borçlu olduğu söylenmiştir. Örneğin Arapça sözlükler arasında sistemli ve ilk olması bakımından öne çıkan *Kitâbü'l-Ayn*'ın müellifi Halîl b. Ahmed, ilmi birikimine “Hicaz, Necid ve Tîhâme çölleri” kaynak göstermiştir.⁶⁴ Çöl, bilgiye erişimin mekânı⁶⁵ ve bilginin sıhhatine delalet etmesi bakımından şeref payesi ve övünç kaynağıdır.⁶⁶ Corcî Zeydân'a (1861-1914) göre Arapça sözlüklerin yararlandıkları kaynaklar *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâbü'l-Leben*, *Kitâbü'l-İbil*, *Kitâbü'l-Matar*, *Kitâbü'ş-Şecer* ve *Kitâbü'n-Nevadir*⁶⁷ gibi kökeni yine sözlü derlemeye dayanan yazılı literatürdür. Sözlüklerin kaynaklarının sadece şifâhi eserlerden ibaret olmayıp⁶⁸ Kur'ân, kıraatler, hadis, rivâye ve's-semâ, emsâl, mecâlis ve'l-münazarât kitapları, kelâmü'l-fusahâ, Arap şiiri, nesri ve sünneti⁶⁹ de içerdiğine işaret etmekte yarar vardır. Sözlükçülerin eserleri araştırıldığında yararlandıkları kaynaklar arasında tefsirlerin de bulunduğu tespit edilmiştir. Nitekim Ezherî sözlüğünü telif ederken dokuz tefsir kaynağından yararlanmışır.⁷⁰

Kur'ân'ın sözlük oluşumunda güçlü etkisi olduğunu kanıtlamak için Asmaî'ye ait *Kitâbü'l-Hayl* ile *Kitâbü Halki'l-insân* ve benzeri tematik kelime listelerinin, Halîl tarafından yazılan sözlüğün Kur'ân'a yegâne kaynak muamelesi yaptığı⁷¹ ileri

⁶³ Michael George Carter, “Arabic lexicography”, *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, ed. MJ.L. Young vd., (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 116.

⁶⁴ Eşref Ahmed Hafız, *el-İstişhâd bi'l-hadîsi'ş-şerîf fi'l-me'acimi'l-'Arabiyye* (İskenderiye- Azarit: Daru'l-Marife ve'l-Camiyye, ts.), 43-46.

⁶⁵ Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, 47-51

⁶⁶ Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî*, 52-137.

⁶⁷ Corcî Zeydan, *Târihu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye* (Beirut: Menşûrat Dârü Mektebeti'l-Hayat), 617-618.

⁶⁸ Ahmed Muhammed Kadur, *Medhal ilâ fihî'l-lugati'l-'Arabiyye* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1999), 244.

⁶⁹ Bâtîlî, *el-Me'acimü'l-lugaviyye ve turuku tertîbihâ*, 1992; Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî*, 19; Muhammed Zağlul Sellâm, *Eseru'l-Kur'ân fi tatavvuru'n-nakdi'l-'Arabi ilâ âhiri'l-karni'r-râbi'l-hicri* (Mektebetü Şebab, ts.), 151.

⁷⁰ Emanî bint Abdillâh Aziz b. Abdillâh ed-Davud, *Eserü'd-Dilâli li'l-Müfessirîn fi'l-Mu'cemil'l-'Arabi -et-Tehzîb Nemûzecen-* (Mekke: Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, h. 1423), 10.

⁷¹ Stewart, “Poetic Licence And The Qur'anic Names Of Hell”, 196; Versteegh, “In Search of Meaning”, 54-55.

sürülmüştür. Hatta konulu lugavî risalelerin adlandırılmasında Kur'ân'daki sûre isimlerinin esin kaynağı olduğu dile getirilmiştir.⁷²

Sözlüklerin kaynakları meselesini somutlaştırmak için doğrudan isimlere referansla konuyu açıklığa kavuşturmak mümkündür. Örneğin Halîl b. Ahmed'in sözlüğünde Ebü'd-Dukayş, el-Münteca' et-Tâî, Ebû Mâlik Amr b. Kirkire, Ebû Mehdiyye el-Arabî ve Ebû Hîre gibi dilcilere referansın fazla olduğu ortaya konmuştur. Halîl, ihticac döneminin fasih dil ravilerinden Ebü'd-Dukayş'ı 47 defa anmıştır.⁷³ Ezherî'nin sözlüğünün kaynakları ise çölde esir düşüp Karmatîlerin esiri olarak çölde bedevîlerle birlikte geçirdiği iki yılda edindiği dil birikimi başta olmak üzere Ebû Ubeyd (*Garîbu'l-Mûsânef*), İbnü'l-A'râbî (öl. 231/846), İbnü's-Sikkît (öl. 244/858) (*İslâhu'l-mantık*), Ebû Ömer ez-Zâhid, Ebû Zeyd (*Nevâdir*), Lihyânî ve Halil b. Ahmed gibi müelliflerin eserleriyle Me'âni'l-Şur'ân ve Me'âni'l-hadîs literatürüdür.⁷⁴

Arapça sistemli sözlüklerin Kur'ân'ın gölgesinde şekillendiği doğrultusundaki algıyı oluşturma hususunda sözlük literatürünün gelişimi de referans sunar. Klasik Arapça sözlüklerin telifinden önce konulu eserler, garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-Hadis türü kitapların hazırlandığı bilinmektedir. Bahsi geçen eserlerin kapsamlı Arapça sözlüklerin ilk nüveleri olduğu söylenebilir.⁷⁵ Dolayısıyla Kur'ân kelimelerini inceleyen müstakil eserlerin üslup, tema ve yapı bakımından kendinden sonraki müstakil sözlükleri şekillendirmesi mümkündür. Sözlüklerin teşekkülünde Kur'ân'ın etkisi azımsanacak ölçüde değildir. Zira fasih Arapçanın mükemmel

⁷² Yâkut, *Me'acimu'l-mevzu'at fi dav'i ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 62-65.

⁷³ Abdülaziz Yâsîn Abdullah, "Merviyâtü Ebi'd-Dukayş el-Lugaviyyetü fî Kitâbi'l-'Ayn", *Mecelletü Ehbâs Külliyyetü't-Terbiyyeti'l-Esâsiyyeti* 1/4 (2004), 87-104.

⁷⁴ Hammûdî Zeynüddin Abdülmeşhedânî, *ed-Dirâsât el-lugaviyye hilâle karni'r-râbi el-hicrî* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005), 187-193; Selahattin Kıyıcı, "Muhammed b. Ahmed Ezherî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ağustos 2022); Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, "Takdim", *Tehzîbu'l-luga*, thk. Abdüsselam Hârûn (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-amme li't-te'lif ve'l-enba ve'n-neşr ve ed-dâru'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-tercüme, 1964), 23; Schoeler, *The Genesis of Literature in Islam*, 117.

⁷⁵ Attâr, *el-Me'acimü'l-'Arabiyye ru'ye târihiyye ve takvîmiyye*, 16-20.

numunesi olmak bakımından Kur'ân, dil ve edebiyat araştırmalarının ana kaynağıdır.⁷⁶

Sözlükler üzerindeki dinî etkiyi tespit etmeye yarayan en somut adımlardan biri Kur'ân ayetlerinin sözlüklerde ne kadar yer aldığı saptamak olabilir. Nitekim sözlüklerdeki Kur'ân ayetlerinin oranına bakarak bu eserlerin seküler oryantasyona uğrayıp uğramadığı tartışılmıştır. Klasik Arapça sözlüklerdeki ayet dağılımları incelendiğinde bunlar arasında büyük farklılıklar gözlenmektedir. Örneğin Şeybânî (öl. 213/ 828) *Kitâbü'l-Cîm*'de sadece iki yerde Kur'ân ayetini zikrederken, şiirden 4300 satır alıntı yapmıştır.⁷⁷ Öte yandan ilk sistemli sözlük kabul edilen *Kitâbü'l-Ayn*'da 597, *Tehzîbü'l-luga*'da 1922, *es-Sihâh*'ta 760, *Mücmelü'l-luga*'da 211 ve *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*'da 603 ayete yer verildiği tespit edilmiştir. İstişhad maksatlı zikredilen ayetlerin sözlüklerdeki dağılımına bakıldığında Kur'ân ayetlerinin yaklaşık üçte birinin Ezherî'nin sözlüğünde zikredildiği görülür. *Tehzîbü'l-luga* ayet sayısı zenginliği ve *Mücmelü'l-luga* da az ayet içermesi bakımından birer istisna kabul edilirse diğer sözlüklerin her birinin Kur'ân'daki ayet sayısının onda biri kadar ayete yer verdikleri görülür.⁷⁸

Sözlüklerdeki dinî etkiyi özellikle ayet istişhadlarının kullanıldığı bağlamlarda görmek mümkündür. Klasik Arapça sözlüklerde ayet sayısının çokça zikredilişi, dolaylı olarak sözlüklerin zengin bir tefsir birikimini de naklettiğini ima eder. Bu imayı haklı kılacak analizler mevcuttur. Mesela Ramzi Baalbaki, *Kitâbü'l-Ayn*'ın Kur'ân metni araştırmalarıyla yakından bağlantılı olduğunu söylerken⁷⁹ Hilâlî, *Kitâbü'l-Ayn*'da 95 sûreden 626 ayetin yer aldığı şeklindeki sayım ve tasnifi verip

⁷⁶ Nihad M. Çetin, "Arap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ağustos 2022).

⁷⁷ Seidensticker, "Lexicography Classical Arabic", 3/30-37.

⁷⁸ İbrahim Hilmi Karslı'nın tespitine göre eserde yaklaşık 520-521 ayete atıf yapılmıştır. bk. İbrahim H. Karslı, "Kur'ân Tefsiri Açısından İlk Arap Lügati Kitâbü'l-Ayn'ın Değerlendirilmesi", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 4/14 (Yaz 2004), 49-61. Züheyr Abdülmühsin Sultân ise *Mücmelü'l-luga*'nın mukaddimesinde bu eserde 186 ayetle istişhad edildiğini iddia etmektedir. bk. Züheyr Abdülmühsin Sultân "Mukaddime", *Mücmelü'l-luga*, thk. Züheyr Abdülmühsin Sultân, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/46).

⁷⁹ Ramzi Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th Century* (Leiden: Brill Yayınları, 2014), 282-283.

Halil'in tefsir ilmindeki yerini lugavî tefsirin öncüsü olarak konumlandırır.⁸⁰ Halil'in yaptığı tefsirin salt lugavî tefsir kapsamında sayılacağını söyleyen bir başka araştırmacı da ed-Debbâsî'dir.⁸¹ Gilliot da *Kitâbü'l-Ayn*'daki tefsir malzemesinin zenginliğine değinir.⁸² Fakat burada Kees Versteegh'in ikazına dikkat etmek gerekir: O, Halil'in vahyi yorumlamak yerine leksikal unsurlara yoğunlaştığını söyleyerek *Kitâbü'l-ʿAyn*'in amaç bakımından tefsirlerden farklılaştığına vurgu yapar.⁸³ Sözlüklerde zikredilen ayet sayılarının, tefsir malzemesini de beraberinde getireceği yönündeki iddiayı Ezherî'nin sözlüğünden de test etmek mümkündür. Ezherî'nin kelimelerin dildeki karşılığını verirken açıklayacağı maddeye ayet ve hadis şevahidiyle başlaması, istisnai bir tutum olmayıp sözlükte istikrarlı bir şekilde devam eden bir üsluptur.⁸⁴ Klasik Arapça sözlükte dinî istişhadların sık kullanımı, dini dil aracılığıyla koruma arzusuyla izah edilmiştir. Sözlükte ayet ve hadisin yoğun kullanımı, kitabın kıymetini arttıran nitelikler arasında sayılır.⁸⁵ Lafızların delaletini açıklarken ayetlerin destek, kanıt konumunda kullanılmasıyla yetinmeyen Ezherî bunların tefsirini de zikreder. Onun sözlüğündeki tefsir verisinin bolluğunda evvelki mesailerinin mahsülü *et-Takrîb fi't-tefsîr* adlı tefsirinin de etkisi olmalıdır.⁸⁶ Kur'ân'ı anlamının onun nazil olduğu Arapçayı anlamakla mümkün olduğunu fark eden Ezherî'nin sözlüğünde dinî verilerin bolluğu tuhaf karşılanmaz. Aksine araştırmacılar, onun *Tehzîbü'l-Luga'yı* yazma gerekçesi olarak dinî faktörleri gösterirler. Nitekim dilbilgisi bakımından yeterli donanımına sahip olmayan kişilere Kur'ân'ın mücmelini, müteşâbihini ve garîbini öğretmek gibi dinî görevler Ezherî'ye izafe edilir. Hatta öyle ki klasik Arapça sözlükte tebellür eden tefsir bilgisi, Arapçası

⁸⁰ Hâdî Atiyye Matar el-Hilâlî, *Bevâkirü't-tefsîri'l-Kur'ânî 'inde'l-Halîli'bni Ahmed li'l-Ferâhidî* (Bağdat: Mektebetü'r-Risâle, 1991), 3.

⁸¹ Abdülaziz b. İbrahim ed-Debbâsî, "Ma A'rebehu Halîl mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm fi Kitâbi Sîbeveyhi", *Mecelletü'l-Cem'iyyeti'l-İlmiyye es-Su'ûdiyye li'l-Lugati'l-Arabiyye* 5 (h. 1431), 14.

⁸² Claude Gilliot, "The Use of Lexicography in the Great Qur'anic Commentary of al-Wahidi (d. 468/1076)", *The Meaning of the Word*, ed. Stephen R. Burge (Oxford: Oxford University Press, 2015), 121.

⁸³ Versteegh, "In Search of Meaning", 59.

⁸⁴ Haydâr Cebbâr Aydân, "el-Metnü'l-Lugavî fi'l-Mu'cemil'l-'Arabîyyi'l-Kadîm -Dirâse fi Keyfiyyeti'l-Muâlece-", *Mecelletü'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ* 6 (2008), 151-178.

⁸⁵ Ali b. Neff' Aleyyânî, *Akidetü'l-İmam el-Ezherî* (Mekke: Dârü'l-Vatan, 1997), 61.

⁸⁶ İbn Abdillâh el-Vâsînî, *Cuhûdu Ebî Mansûr el-Ezherî fi't-Tefsîr fi Mu'cemihî Tehzîbi'l-Luga* (Cezayir: Ebî Bekr Belkâyid Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 3.

kıt müfessirlerin, okurları şüpheye sevk eden yorumlarına karşı bir önlem olarak tasarlanmıştır.⁸⁷ Fakat burada sorulması gereken soru şudur: Mademki Ezherî Kur'ân'ın yanlış tefsirinin önüne geçmek ve sahih tefsiri okura iletmek gibi gayelerle *Tehzîbü'l-Luğa* adlı sözlüğünü telif ettiyse neden doğrudan Kur'ân kelimelerine hasreder biçimde Kur'ân sözlüğü telif etmemiştir? Tefsir sahasına ilişkin müstakil telifatı bulunan sözlükçü, Kur'ân sözlüğü yazmak yerine kapsamlı bir dil sözlüğü yazmayı tercih etmiştir. Burada iki ihtimalden bahsetmek mümkündür: Ezherî öncesi dönemde "Kur'ân sözlüğü" namıyla eser üretimi yoktur. Hicrî II. ve III. asırlarda Kur'ân'ın sözlüğü kapsamına alınabilecek kitaplar vücûh-nezâir, müşkilü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân türünde leksikografik içerikli yarı tefsir yarı sözlük addedilebilecek mahiyettedir. Dolayısıyla Ezherî de dil sözlüğü içerisine Kur'ân ve tefsir bilgisini serpiştirerek bu geleneği devam ettirmiş olabilir. Ezherî yeni bir türün icadına girişmeyip mevcut akımı sürdürmüş olabilir. İkinci ihtimale gelince, Kur'ân sözlüğü şeklinde müstakil bir tür icat etmenin zaten Ezherî'nin tasarrufunda olmadığından bahsedilebilir. Türlerin gelişiminin, zamana yayılan ve birbirine muhtelif ağlarla bitişen bir vasfa sahip olduğu iddia edilebilir. Ezherî ve çağdaşlarının kaleme aldıkları sözlük eserleriyle IV. asırda zirve çağını yaşayan Arapça sözlükçülük çalışmalarının adeta armağanı ve getirisi olarak yeni bir türün (Kur'ân sözlüklerinin) doğduğu söylenebilir. Ayrıca Ezherî'nin fıkıh sahasında garîb literatürü kapsamında zikredilebilecek bir sözlük hazırladığı bilinmektedir. Ezherî'nin kayıp kitaplarından biri sayılan *ez-Zâhir fi garîbi elfâzi'ş-Şâfi'i*'nin fıkıh alanındaki garîb türü eserler arasında en erken telif edilen kitap olduğu söylenmektedir. İsmail b. Yahyâ el-Müzenî (öl. 264/878), Şâfiî'nin (öl. 204/820) kitaplarından ihtisarla *Muhtasaru'l-Müzenî*'yi kaleme almıştır. Ezherî ise burada geçen ve nadir kullanılan, anlamı pek bilinmeyen kelimelerin sözlüğünü çıkarmıştır.⁸⁸ Bu bilgi de onun tabiatının sözlükçülüğe meyyal olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir. Bu bilginin işaret ettiği diğer önemli bir husus ise fıkıh alanında sözlük hazırlayan müelliften tefsirde de benzer bir teşebbüsün beklenebileceğidir. Neticede Ezherî sözlüğünü yazarken dokuz tefsir kaynağından

⁸⁷ Davud, *Eserü'd-Dilâli li'l-Müfessirîn fi'l-Mu'cemil'l-'Arabî -et-Tehzîb Nemûzecen-*, 5-7.

⁸⁸ Aleyyânî, *Akidetü'l-İmam el-Ezherî*, 63; Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition*, 82; Kıyıcı, "Muhammed b. Ahmed Ezherî",

istifade etmiş,⁸⁹ Ferrâ'ya (öl. 207/822) 650 yerde, Zeccâc'a (öl. 311/923) 660 yerde atfı yapmış,⁹⁰ Kur'ân'ın muhafazasını Arapçanın muhafazasıyla örtüştürmüş,⁹¹ “ekserü'l-müfessirîn”, “ba'zu'l-müfessirîn”, “kâle'l-müfessirîn” ve “cemî'u'l-müfessirîn”, “ruviye fî ba'zi't-tefsîr”, “kîle fî tefsîri hâzihi'l-âye”, “kîle fî tefsîri hâzihi'l-lafz” siygalarıyla tefsir aktarımları yapmıştır.⁹² Bütün bunlar *Tehzîbü'l-Luga*'nın telifinde dinî motivasyonun hakim karakter olduğunu gösterebilir ama sözlüğün salt dinî gerekçeyle yazıldığı anlamına gelmez. Benzer şekilde *Tehzîb*'le çağdaş sayılabilecek diğer sözlüklerde bu nitelik göze çarpar. Ayet ve tefsir kullanımı *Tehzîb* kadar yoğunluk arz etmese de *Mücmelü'l-luga*'da şevâhid kullanımı açısından şiirden ve hadisten sonra ayetin yer alması ve 680 ayetin bu maksatla zikredilmesi mühimdir.⁹³ Bütün bu bilgilerden çıkarılabilecek sonuç, sözlüklerin teşekkülünde dinî, siyasî ve kültürel faktörlerin etkili olduğudur.

Sonuç

Klasik Arapça sözlükçülük çalışmaları, Arapça söz varlığını korumak gibi dil temelli saiklerle başlamıştır. Arapça konuşulan coğrafyada siyasî sınırların genişlemesine paralel olarak Arapça konuşan insanların sayısı artmış ve Arapçanın statüsü de değişmiştir. Bu değişim, Arapça kelimelerin anlam içeriklerinin genişlemesi ve lafızların fonetik dokusunun bozulması neticelerini de beraberinde getirmiştir. Söz konusu değişiklikler, dildeki kelimelerin kaybolacağı, bir milletin dil bakiyesinin zayıflayacağı yönünde endişeleri doğurmuştur. Dilcilerin tematik kelime derlemeleriyle başlayan sözlükçülük serüveni, kapsamlı sözlüklerin telif edilmesiyle sistematik bir yapıya kavuşmuştur. Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*, Ezherî'nin *Tehzîbü'l-Luga*, Ahmed b. Fâris'in *Mekâyisü'l-Luga* ve *Mücmelü'l-Luga* ve Cevherî'nin *es-Sıhah* adlı sözlükleri bu sistematik eserler arasında temsil değeri yüksek edebî yapıtlar olarak kabul görür. Bu sözlükler, dildeki bütün kelimeleri ele alma iddiasıyla yola çıkan sözlükler olmaları hasebiyle kapsamlı bir muhteva

⁸⁹ Aleyyânî, *Akidetü'l-İmam el-Ezherî*, 33-36.

⁹⁰ Müsâid b. Süleyman b. Nâsır Tayyâr, *et-Tefsîrü'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Demmân: Dârü İbni'l-Cevzi, h. 1422), 411-412.

⁹¹ Hilâl, *Menâhicü'l-bahs*, 237.

⁹² İbn Abdillâh el-Vâsînî, *Cuhûdu Ebî Mansûr el-Ezherî fi't-Tefsîr fi Mu'cemihî Tehzîbi'l-Luga*, 154.

⁹³ Sultân, “Mukaddime”, 1/46.

sunarlar. Dil sözlükleri, Kur'ân kelimelerini de içermesi bakımından Kur'ân kelimelerine odaklanan müstakil Kur'ân sözlükleriyle ortak bir noktada buluşurlar. Klasik Arapça sözlüklerde Kur'ân ayetlerine yoğun atıfların bulunması, fıkıh-kelâm ve tefsir konularında kimi zaman uzun izahlar içeren dinî muhtevanın varlığı açısından bu araştırmada klasik Arapça sözlüklerin dinî gayelerle hazırlanıp hazırlanmadığı sorgulanmıştır. Sözlüklerin muhtevasının bütüncül bir şekilde tahlili, Arapça leksikografik faaliyetlerin tarihine dair okumalar sayesinde bu soru cevabını bulmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla erken dönem Arapça sözlük yazımını şekillendiren faktörler arasında dinî, kültürel ve siyasî unsurlar mevcuttur. Sözlüklerin teşekkülünü tek sebebe indirgemek aklen irrasyonel bir tutum olduğu gibi tarihsel verilerin sunduğu bilgilerle de mutabık değildir. Ayrıca sosyal bilim mantığı da bunu nakzetedmektedir. Nitekim kültür tarihinin kayda değer bir ürünü olan klasik Arapça sözlüklerin oluştuğu koşullardan azade bir şekilde ortaya çıktıklarını savunmak suretiyle onların oluşumunu sadece dinî etkiye hasretmek yanlış bir tutumdur. Bu düşüncenin arka planında dinin önemini vurgulamak ve dinin, kültürel eserlerin ortaya çıkışındaki öncü rolüne işaret etmek gibi masumane kaygılar olsa da bunun bilimsel bakış açısıyla uyuşmadığı ifade edilebilir. İslâm'ın ve Kur'ân'ın, Arapça sözlüklerin hazırlanmasında ciddi boyutta etkilerinin olduğu şüphesizdir. Nitekim sözlüklerin muhtevasına dair yapılan incelemeler bu hususu somutlaştırmaktadır. Fakat bunu yegâne şekillendirici unsur olarak takdim etmek hatalı olabilir. Bu makale, edebî tarihin siyasal tarihten bağımsız olamayacağı yönündeki düşüncüyü klasik Arapça sözlükler örneği üzerinden sunmaktadır. Nitekim eski Arap kültürünün canlandırılması ve himaye edilmesi gibi amaçlar da siyasî bağlamda ele alındığında, sözlük alanında eser üretiminin dinamikleri ortaya çıkmaktadır. Bu araştırmada, klasik Arapça sözlüklerin teşekkülünün tek bir alana hasredilemeyeceği tespit edilmiştir. Bununla birlikte bu araştırma, çok boyutlu ve kapsamlı eser olarak tarif edebileceğimiz ansiklopedik mahiyete haiz klasik Arapça sözlüklerin varlığını şekillendiren etmenleri okurun dikkatine sunmaktadır. Ancak hicrî ilk dört asrın sözlükçülük serüvenini tahlil etmeye çalışan bu araştırma, klasik Arapça sözlükçülüğün şerh ve haşiye dönemi olarak nitelendirilen sonraki süreçlerini ele almamaktadır. Özellikle hicrî dördüncü asır sonrasındaki sözlükçülük faaliyetlerini ve bu süreçteki değişim ve gelişimleri inceleyen müstakil

araştırmaların yapılması klasik Arapça leksikografik birikimin bütüncül bir bakışla ele alınmasına vesile olacaktır.

Kaynakça | References

- Abdullah, Abdülaziz Yâsîn. “Merviyyâtü Ebi’d-Dukayş el-Lugaviyyetü fî Kitâbi'l-‘Ayn”. *Mecelletü Ebhâs Külliyetü't-Terbiyyeti'l-Esâsiyyeti* 1/4 (2004), 87-104.
- Achrati, Ahmed. “Arabic, Qur’anic Speech And Postmodern Languages. What The Quran Simply Says?”. *Arabica* 55 (2008), 161-203. <https://doi.org/10.1163/157005808X310624>.
- Agius, Dionisius A. *Arabic Literary Works as a Source of Documentation for Technical Terms of the Material Culture*. Toronto: University of Toronto, Doktora Tezi, 1984.
- Aleyyânî, Ali b. Nefî Aleyyânî, *Akidetü'l-İmam el-Ezherî*. Mekke: Dârü'l-Vatan, 1997.
- Ali, İsâ Şehhâte İsâ. *el-'Arabiyye ve'n-nassi'l-Kur'ânî*. Kahire: Dârü'l-Kuba, 2000.
- Ali, Jamal. *A Study in Early Ismaili Lexicography: The Kitab al-Zina of Abu Hatim Ahmad b. Hamdan al-Razi*. California: University of California, 2005.
- Apak, Adem. “Şuûbiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suubiyye>
- Attâr, “Ahmed Abdülgafûr. Mukaddimetü's-Sihâh”. *Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî. 9. Beyrut: Dârü'l-Melâyîn, 1990.
- Attâr, Bevşetti. *el-Me'acimü'l-'Arabîyye ru'ye târihiyye ve takvîmiyye*. Cedide: Menşurât Câmîâ Şuayb ed-Dekkalî, 1990.
- Aydân, Haydâr Cebbâr. “el-Metnû'l-Lugavî fî'l-Mu'cemil'l-'Arabîyyi'l-Kadîm -Dirâse fî Keyfiyyeti'l-Muâlece-”. *Mecelletü'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ* 1/6 (2008), 151-178.
- Baalbaki, Ramzi. *The Arabic Lexicographical Tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th Century*. Leiden: Brill Yayınları, 2014.
- Baalbaki, Ramzi. *The Early Islamic Grammatical Tradition*. USA: Ushgate Yayınları, 2007.
- Bâtîlî, Ahmed b. Abdillâh. *el-Me'acimü'l-lugaviyye ve turuku tertîbihâ*. Riyad: Dârü'r-Râye, 1992.
- Berhume, İsâ. *Dirâse fi me'acîm 'Arabiyye*. Beyrut: Müessesetu'l-'Arabiyye li'd-dirâsat ve'n-neşr, 2005.

- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap İslâm Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Carter, Michael George. “Arabic lexicography”, *Religion, Learning and Science in the Abbasîd Period*, ed. M.J.L. Young vd., 106-117. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Çetin, Nihad M. “Arap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ağustos 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/arap#2>
- Davud, Emanî bint Abdillâh Aziz b. Abdillâh. *Eserü’ d-Dilâli li’l-Müfessirîn fi’l-Mu’cemil’l-‘Arabî -et-Tehzîb Nemûzecen-*. Mekke: Mekke Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, h. 1423.
- Debbâsî, Abdülaziz b. İbrahim. “Ma A’rebuhu Halîl mine’l-Kur’âni’l-Kerîm fi Kitâbi Sîbeveyhi”. *Mecelletü’l-Cem’iyyeti’l-‘İlmiyye es-Su’ûdiyye li’l-Lugati’l-‘Arabiyye* 5 (h.1431), 11-74.
- Drory, Rina. *Models and Contacts: Arabic Literature and its Impact on Medieval Jewish Culture*. Leiden: Brill, 2000.
- Durgun, Recep. “Urdu Dilinde Sözlük Hazırlama Geleneği”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2016), 367-382.
- Elmaz, Orhan. “Ramzi Baalbaki: The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th Century”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 79/1 (2016), 175-176.
- Eşkâr, Muhammed Süleyman Abdullah. *Mu’cemu ‘ulûmi’l-lugati’l-‘Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995.
- Frye, Richard Nelson. *The Cambridge History of Iran The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs*. United Kindgom: Cambridge University Press, 2008.
- Gilliot, Claude. “The Use of Lexicography in the Great Qur’anic Commentary of al-Wahidi (d. 468/1076)”. *The Meaning of the Word*. ed. Stephen R. Burge. 119-153. Oxford: Oxford University Press 2015.
- Goldziher, Ignaz. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel vd. Ankara: İmaj Yayınları, 1993.
- Goldziher, Ignaz. *On the History of Grammar Among the Arabs*. çev. Kibga Devenyi vd. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1994.

- Günay, V. Doğan. *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007.
- Gündüzöz, Soner. *Arapçanın Söz Varlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Hâfız, Eşref Ahmed. *el-İstişhâd bi'l-hadîsi's-şerîf fi'l-me'acîmi'l-'Arabiyye*. İskenderiye-Azarit: Daru'l-Marife ve'l-Camiiyye, ts.
- Halîl, Hilmi. *el-Müvelled fi'l-'Arabiyye dirâse fi numuvvi'l-lugati'l-'Arabiyye ve tatavvurihâ ba'de'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'Arabiyye, 1985.
- Hammûdî, Hâdi Hasan. *Ahmed b. Fâris riyâdâtühü fi'l-bahsi'l-lugavî ve't-tefsîri'l-Kur'ân ve'l-meydâni'l-edebî*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Hamzâvî, Muhammed Reşâd. *Min Kadâya'l-mu'cemil'l-'Arabî*. Tunus: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1986.
- Hârûn, Abdüsselam. "Takdim". *Tehzîbu'l-luğa*. mlf. 5-32. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-amme li't-te'lif ve'l-enba ve'n-neşr ve ed-dârü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-tercüme, 1964.
- Haywood, John. *Arabic Lexicography it's History and it's Place in the General History of Lexicography*. Leiden: Brill Yayınları, 1960.
- Hilâl, Abdulgaffâr Hamid. *Menâhicü'l-bahs fi'l-lisâniyyât ve ilmi'l-mu'cem*. Kahire: Dârü'l-Kirâbi'l-Hadîs, 2010.
- Hilâlî, Hâdî Atiyye Matar. *Bevâkirü't-tefsîri'l-Kur'ânî 'inde'l-Halîli'bni Ahmed li'l-Ferâhidî*. Bağdat: Mektebetü'r-Risâle, 1991.
- Hüseyin, Tâhâ. *Câhiliye Şiiri Üzerine*. çev. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- İkbal, Ahmed Şarkâvî. *Mu'cemü'l-me'acîm*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Jackson, Howard. *Lexicography: An Introduction*. New York: Routledge, 2003.
- Kadur, Ahmed Muhammed. *Medhal ilâ fikhî'l-lugati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1999.
- Kara, Ömer. "el-Furûku'l-Lugaviyye'nin Bir Kur'ân İlmi Olma İmkânı Üzerine". *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. ed. Bilal Gökçır vd. 241-274. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2009.
- Karlı, İbrahim H. "Kur'ân Tefsiri Açısından İlk Arap Lügati Kitâbü'l-Ayn'ın Değerlendirilmesi". *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*. 4/14 (2004), 49-70.

- Kâsımî, Ali. *el-Mu‘cemiyetü’l-‘Arabiyye beyne’n-nazariyye ve’t-tatbîk*. Lübnan: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 2003.
- Kâsımî, Ali. *İlmu’l-luğa ve sına‘âtü’l-mu‘cem*. Riyad: İmâdeti Şuûni’l-Mektebât, 1991.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *el-Lugatü’l-‘Arabiyye ve ‘ulûmuhâ*. Dimaşk: Mektebetü’n-Neşr, 1971.
- Kezâre, Salah. “fî’l-Mu‘cemiyeti’l-‘Arabiyye kütübü’l-elfâz ve mu‘cemi’l-meânî”. *Mecelle Mecmau’l-Luga el-‘Arabiyye bi-Dimaşk*.
- Kıyıcı, Selahattin. “Muhammed b. Ahmed Ezherî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ağustos 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/ezheri-muhammed-b-ahmed>
- Kumanlı, Mustafa Samet. “Lugatı Türki Arabi Farisi’de Kullanılan Sözlükçülük Yöntemleri Üzerine”. III. *Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı* ed. Erdoğan Boz vd. 608-625. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Meydinî, İbn Huveylî el-Ahtar. *el-Mu‘cemü’l-luğaviyyi’l-‘Arabî: mine’n-neş’eti ile’l-iktimâl*. Cezayir: Dârü Hûme, ts.
- Muhtar, Cemal. “İslâmda Sözlük Çalışmaları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3, (1985), 363-370.
- Nassâr, Hüseyin. *el-Mu‘cemü’l-‘Arabî -neş’etuhu ve tatavvuruhu-*. Kahire: Dârü Mısr, 1988.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *el-Bahsü’l-lugavî ‘inde’l-‘Arab*. Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 1988.
- Sayılı, Aydın. “Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri”. *Araştırma Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1 (1963), 5-69.
- Schoeler, Gregor. *The Genesis of Literature in Islam from the Aural to The Read*. çev. Shawkat M. Toorawa. Edinburg: Edinburgh University Press, 2009.
- Seidensticker, Tilman. “Lexicography: Classical Arabic”. *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 3/30-37. Leiden: Brill, 2008.
- Sellâm, Muhammed Zağlul. *Eseru’l-Kur’ân fi tatavvuru’n-nakdi’l-‘Arabî ilâ âhiri’l-karni’r-rabii’l-hicrî*. Mektebetü Şebab, ts.

- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.
- Shah, Mustafa. "The Arabic Language". *The Islamic World*. ed. Andrew Rippin. 261-277. New York - London: Routledge Yayınları, 2008.
- Sharif, Mian Muhammed. *A History of Muslim Philosophy*. Weisbaden: Otto Harrassowitz, 1966.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*. ed. İrfan Aycan. 83-128. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Stewart, Devin. "Poetic Licence and The Qur'anic Names of Hell: The Treatment of Cognate Substitution in Al-Raghib Al-Isfahani's Qur'anic Lexicon". *The Meaning of the Word*. ed. Stephen R. Burge. 195-253. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Sultân, Züheyr Abdülmuhsin. "Mukaddime". *Mücmelü'l-luga*. thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. 7-8. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Şahin, İskender. "İbn Dureyd'in Cemheretu'l-Luga Adlı Eserinin Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2013), 79-99.
- Şantavî, Râid Ferîd Necîp Tâfiş-Münîr Teysîr Mansûr. "Tasvirü'l-Hayaâti'l-İctimâiyye 'inde'l-'Arab fî Kitâbi'l-'Ayn". *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fî'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbiha* 8 (2012), 223-246.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır. *et-Tefsîrü'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Demmân: Dârü İbni'l-Cevzi, h. 1422.
- Temiz, Bilal. "İlk Filolojik Çalışmalar Döneminde Kur'an-ı Kerim'in Arapçaya Kazandırdıkları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2003), 303-346.
- Topaloğlu Ahmet - Kaçalın, Mustafa S. "Sözlük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sozluk#3-turkce>
- Touati, Houari. *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Vâsînî, İbn Abdillâh. *Cuhûdu Ebî Mansûr el-Ezherî fi't-Tefsîr fi Mu'cemihî Tehzîbi'l-Luga*. Cezayir: Ebî Bekr Belkâyid Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.

Versteegh, Kees. "In Search of Meaning: Lexical Explanation in Early Qur'anic Commentaries". *The Meaning of the Word*. ed. Stephen R. Burge. 43-66. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Webb, Peter A. *Creating Arab Origins: Muslim Constructions of al-Jāhiliyya and Arab History*. London: University of London, Doktora Tezi, 2014.

Yâkut, Mahmut Süleyman. *Me'acîmu'l-mevzu'at fi dav'i ilmi'l-lugati'l-hadîs*. İskenderiye: Dârü'l-Mârifeti'l-Camiiyye, 1994.

Zeydan, Corci. *Târihu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Menşûrat Dârü Mektebeti'l-Hayat. ts.

A Research on Taha Hussein's Introduction Discourse -Selected Examples-

Mamdouh FARRAG | <https://orcid.org/0000-0002-7521-0171> |
mamdouh.farrag@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Divinity,
Department of Arabic Language and Rhetoric, Rize, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

Abstract

The introductory discourse is the one that introduces the text from the point of view of another writer, which is different from that of a genuine or actual writer. It is just a prefacing discourse which inaugurates the text. The introductory discourse appeared in modern literature with the appearance of Gerard Genet's book " Attabat" " The Thresholds ", especially after it shed light on the outer text which includes the titles, preface, dictation, introduction and cover.... .etc. Instead of the importance of the book " Thresholds" (Attabat) in explaining the texts and discovering its gentrification, the received feedback exaggerated its applied practicing; therefore it deviated from the genuine text. What should be mentioned here is that the presence of the introductory discourse in the chronicle of Western criticism, it does not mean that it is not found in the Arabic chronicle. The heritage or tradition books assured that the old historians and the writers of biographies were interested in such discourses whether that which were written by them or by others. This study deals with the introductory discourse of Taha Hussein. He also adopted the new generations and their important writings; he was very keen to enlighten their writings with his great style. His writings to theses introduction were not in a hurry or impressional. They depended on an accurate and strict scientific. Hence, it seeks to identify the introductory discourse of Taha Hussein. It tries to pinpoint the types, objectives and forms of the introductory discourse of Taha Hussein. It approaches the aspects of the curriculum which he used in his writings and to discover whether there is a difference between this genre of writing and his intellectual and critical writing. This study is divided into two parts;

the first part is a theoretical one, identifying the introductory discourse, its objectives and types in the Arabic tradition. The second part deals with the forms of the introductory discourse and its sorts of taha Hussein. His writings of the introductory course were various including the introductions of the literary, intellectual and biographical translations of? books. The study concluded that the introductory discourse was prominent in the Arabic and Islamic culture, and Taha Hussein played an effective part in the culture; presenting integrated vision.

Keywords

Arabic Language and Rhetoric, Introduction, Taha Hussein, Gerard Gent, Methodology, Characteristics.

Citation

Farrag, Mamdouh. "A Research on Taha Hussein's Introduction Discourse -Selected Examples-". *ULUM Journal of Religious Inquiries* 7/1 (July 2024), 35-62.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1448540>

Date of Submission	07.03.2024
Date of Acceptance	16.07.2024
Date of Publication	31.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ulumdergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

البحث عن منهج في الخطاب المقدماتي عند طه حسين - نماذج مختارة-

Mamdouh FARRAG | <https://orcid.org/0000-0002-7521-0171> |
mamdouh.farrag@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Divinity,
 Department of Arabic Language and Rhetoric, Rize, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

الملخص

الخطاب المقدماتي هو الخطاب الذي يُقدّم النص من منظور شخص آخر غير المؤلف الحقيقي، وهو خطاب إشهاري غرضه تدشين النص وترغيب القارئ إليه. ظهر الاهتمام بالخطاب المقدماتي في الأدب الحديث مع ظهور كتاب "عتبات" للفرنسي جيرار جينيت، خاصة بعدما أولى اهتمامًا كبيرًا بالنص المحيط وما يشتمل عليه من عناوين وتصدير وإهداء ومقدمة، ولوحة الغلاف... إلخ، وهو ما ترجمه التلقي العربي في دراسات اعتنت بالعتبات للنصوص، وعلى الرغم من أهمية هذه العتبات في استكناه النصوص والكشف عن خصوصيتها التجنيسية؛ إلا أن التلقي غالى كثيرًا في ممارساته التطبيقية مما جعلها تحيد عن هدفها الأصلي الذي تأصلت من أجله، الشيء الجدير بالذكر أن حضور الخطاب المقدماتي ضمن النصوص المحيطة في مدونة النقد الغربي، لا يعني أن الخطاب المقدماتي كان غائبًا في مدونة الثقافة العربية، بل على العكس تمامًا، فكتب التراث أكّدت عناية المؤلفين القدامى من المؤرخين والمحدّثين وكتاب التراجم، بالمقدمات لكتبهم، سواء تلك التي كتبوها بأنفسهم، أو أسندوا كتابتها لآخرين من مُعاصريهم. تعنى هذه الدراسة بالخطاب المقدماتي عند الدكتور طه حسين، فدور عميد الأدب العربي التنويري إلى جانب كتابة المقالات الصحافية والكتب النقدية، وإلقاء المحاضرات العامة في الإذاعة والمنتديات؛ اهتم بالأجيال الجديدة والكتابات المهمة، فحرص كل الحرص أن يزيّن كتاباتهم بمقدمات بأسلوبه الفخيم. الالفت أن كتابة طه حسين لهذه المقدمات كما سبّبت الدراسة لم تكن انطباعية أو متعجّلة، وإنما كانت خاضعة لمنهج علمي لو شئنا الدقة صارم ودقيق، وهو ما يعكس سمة عند طه حسين تتمثّل في التزامه بالمنهج (والتأكيد عليه) في كتاباته على مختلف أنواعها (الفكرية والنقدية)، كما لم يُحد عنه في كتاباته السّيارة، والاحتفالية. ومن ثمّ تسعى هذه الدراسة أولاً للتعريف بالخطاب المقدماتي عنده وأنواعه، وأهدافه، ثمّ أشكال هذا الخطاب عند طه حسين، وثانيًا استكشاف ملامح المنهج الذي التزمه في الخطاب المقدماتي، وهل ثمة مخالفة (أو مغايرة) عن منهجه الذي اعتمده في كتاباته النقدية أو الفكرية بصفة عامة. وفي ضوء هذا تأتي الدراسة في جزأين؛ الأول نظري يُعرّف بالخطاب المقدماتي في التراث العربي، وأنواعه، وأهدافه، ثم في الجزء الثاني تتطرق الدراسة إلى أشكال الخطاب المقدماتي عند طه حسين، وأقسامه؛ حيث نوقّح طه حسين في خطابه بين مقدمات لكتب فكرية وأدبية وأخرى مترجمة، بغية الوصول إلى المنهج الذي اعتمده طه حسين في خطابه المقدماتي، وقد انتهت الدراسة إلى أن الخطاب المقدماتي كان بارزًا في الثقافة العربية الإسلامية، وقد ظهر مع مقدمات الكتب الإسلامية، وكان رائعًا. ومن ناحية ثانية لعب طه حسين دورًا كبيرًا ومهمًا في الحياة الثقافية، بوصفه مثقفًا مشاركًا

ليس متعاليًا، حيث لعب دور الوسيط بينه وبين القارئ والمؤلف، والتزم منهجًا نقديًا ابتعد كلُّ البُعد عن تلخيص الكتاب، وإنما قدّم رؤية متكاملة للكتاب، مستخلصًا أهم أفكاره الجوهرية، وأهميته، وتأثيره على المتلقي.

كلمات مفتاحية

اللغة العربية وبلاغتها، الخطاب المقدماتي، طه حسين، جيزار جينت، المنهج، الخصائص.

الاقْتباس

فراج، ممدوح. "البحث عن منهج في الخطاب المقدماتي عند طه حسين - نماذج مختارة". علوم مجلة الدراسات الدينية 1/7 (يوليو 2024)، 62-35.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1448540>

Date of Submission	07.03.2024
Date of Acceptance	16.07.2024
Date of Publication	31.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ulumdergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

مقدمة

احتفى النقد الحديث بالخطاب المقدماتي، منذ أولى جيران جينيت عناية خاصة بالعتبات النصية المصاحبة للنص، التي تعني مجموع النصوص التي تحيط بمتن الكتاب من جميع جوانبه؛ حواش وهوامش وعناوين رئيسية وأخرى فرعية وفهارس وخاتمة)، ومن ضمنها الخطاب المقدماتي، فالنص - عنده - "نادراً ما يقدّم دون تدعيمه بمجموعة من الإنتاجات: (اسم المؤلف، العنوان، المقدمة...)). وكلها تعيينات تحيط بالنص وتمدّده، وبالضبط لكي تقدمه بالمعنى الاعتيادي للفظ. لكن أيضاً في معناه الأكثر قوة: لأجل ردّه حاضراً، أي لضمان حضوره في العالم، تلقيه واستهلاكه في شكل كتاب"¹، وقد أجمع الدارسون على أهمية المقدمة² باعتبارها خطاباً قبلياً على مستوى الفضاء النصي للكتاب، وبعدياً (إذ إنّها آخر شيء يكتب) على مستوى زمن الكتابة؛ لأهميتها البالغة في تقديم النص وتأثيره. ومن جانب ثانٍ تحدف "إلى إنتاج خطاب على مشارف النص الذي تسبقه، (ومن ثم) تخبر القارئ حول أصل الأثر الأدبي، والظروف التي كُتبت فيها، وكذا خطوات تشكّله"³.

واعتبر جيران جينيت المقدمة (pre'face) من أهم العتبات التي تندرج ضمن المصاحب النصي، وهي تضمّ كلّ نص استهلاكي ذاتي أو غيري يُصاحب النص؛ لذلك ترد على أشكال وأسماء مختلفة مثل: المقدمة، التمهيدي، التوطئة، فاتحة، إشارة، رأي، تقديم، تنبيه، خطاب أولي، قبل البدء، وغيرها،⁴ في حين رأى جاك دريدا أن المقدمة تتميز عن المدخل، لأن "المدخل موقفاً أكثر نسقيّة، وأقل تاريخيّة، وظرفية لمنطق الكتابة، إنه وحيد ويتعاطى مع مسائل معمارية، عامة وجوهرية، ويمثل المفهوم العام في تنوعه وتمايزه الذاتي، أما المقدمات، فهي على العكس، تتعدّد من طبعة إلى أخرى، وتأخذ في الاعتبار أنّها تاريخانية أكثر اختبائية، إنّها تجيب عن ضرورة ظرفية"⁵. وقد ميز جينيت بين ثلاثة أنواع من المقدمات:

أ. مقدمة أصيلة (authentique): وهي التي يوقعها المؤلف باسمه.

¹ عبد الحق بلعابد، عتبات (جيران جينيت من النص إلى المناص) (الجزائر - بيروت - لبنان: منشورات الاختلاف، والدار العربية للعلوم ناشرون، 2008)، 28 بتصرف.

² يعتبرها يقطين ضمن المناصات الفيلولوجية - التعريفية، وهي العتبة التي تواجه القارئ ومنها يستقي فائدة خاصة عن النص. سعيد يقطين، "بيان القراءة عند ابن المقفع (من خلال عرضه لكتاب كلية ودمنة)"، آفاق 61-62 (يناير، 1999)، 18.

³ عبد المالك أشهبون، عتبات الكتابة في الرواية العربية (سوريا: دار الحوار للنشر والتوزيع، 2009)، 59 - 60.

⁴ جميل حمداوي، "السيموطيقا والعنونة"، عالم الفكر 100/25 (25 مارس، 1997)، 100.

⁵ يوسف الإدريسي، عتبات النص في التراث العربي والخطاب النقدي المعاصر (بيروت: الدار العربية للعلوم، ناشرون، 2015)، 75.

ب. مقدمة غيرية (apocryphe): وهي التي يوقعها المؤلف باسم مؤلف آخر غيره.

ج. مقدمة تخيلية (fiative): وهي التي يوقعها المؤلف باسم مستعار.

وقد جاء احتفاء النقاد بالمقدمات التي كتبها المؤلفون أنفسهم، ولتأكيد أهمية المقدمة ذكر موريس بلانشو "إن الكاتب الذي لا يوجد قبل متن كتابه لا يوجد بعده"⁶، ولفنس الأهمية يتساءل "ماريفو" مُستنكرًا: "أعتبر الكتاب المطبوع والمجموع دون مقدمة كتابًا؟ لا، إنه لا يستحق دون شك هذا الاسم"⁷، ومن أهم الدراسات التي توقفت عند الخطاب المقدماتي ما كتبه يوسف الإدريسي "عتبات النص في التراث العربي والخطاب النقدي المعاصر"⁸، ودراسة عبد الرزاق بلال "مدخل إلى عتبات النص: دراسة في مقدمات النقد العربي القديم"⁹. علاوة على دراسة عبد المالك أشهبون "خطاب المقدمات في الرواية العربية".

بداية، الخطاب المقدماتي ليس إرثًا جديدًا عرفته الثقافة العربية باتصالها بالثقافة الغربية عبر رحلة المتأقفة، وإنما له جذور تاريخية في الثقافة العربية الإسلامية¹⁰ فهذا الاهتمام كما يقول (عبد الرزاق بلال) "ليس غريبًا على ميدان الدراسات الأدبية، بل إنه يُشكل مبحثًا أساسيًا في مجال تحقيق النصوص ونشرها، إذ المحقق مُلزم بالعناية الشاملة بالنص بدءًا من اسم صاحبه وانتهاءً بصنع الفهارس ووضع الاستدراكات والتذييلات وما إلى ذلك"¹¹، فالعرب كما يقول: أكدوا أن المتون لا تتحقق كينونتها النصية دون وجود عناصر "التصدير" أو "الاستفتاح" أو "التقديم"¹²، باعتبارها جملة من المكونات الأساسية التي تنتج خطابًا حول النص يتقدمه ليصفه إلى القارئ، ويعرفه بموضوعه وبأهميته العلمية والمنهجية، ويرشده إلى الطريقة المناسبة لقراءته والاستفادة منه"¹³. وقد سبق وأن أشار تقي الدين المقرئزي (ت: 845هـ) إلى ما يتصل بالنصوص أو ما أسماها "الرؤوس الثمانية" بقوله: "اعلم أن عادة القدماء من المعلمين قد جرت أن يأتوا بالرؤوس الثمانية قبل افتتاح كل كتاب، وهي الغرض والعنوان والمنفعة والمرتبة وصحة

⁶ الإدريسي، عتبات النص، 55.

⁷ نقلًا عن، أشهبون، عتبات الكتابة، 60.

⁸ الإدريسي، عتبات النص، 74.

⁹ عبد الرزاق بلال، مدخل إلى دراسة عتبات النص: دراسة في مقدمات النقد العربي القديم (المغرب: أفريقيا الشرق، 2000).

¹⁰ أخذت كلمة مقدمة صيغًا متعددة في الخطاب التراثي. جاسم النجدي أحمد، منهج البحث الأدبي عند العرب (العراق: وزارة الثقافة والفنون، 1987)، 226.

¹¹ بلال، مدخل إلى عتبات النص، 16.

¹² تم استعمال لفظ المقدمة في القرن الرابع الهجري. أحمد، منهج البحث الأدبي، 227.

¹³ بلال، مدخل إلى عتبات النص، 50-51.

الكتاب ومن أي صناعة هو وكم فيه من أجزاء وأي أنحاء التعاليم المستعملة فيه"¹⁴، ثم جاء التهانوي وأكد على أهمية الرؤوس الثمانية في "كشاف اصطلاحات الفنون"، ويقارن يوسف الإدريسي في (عتبات النص في التراث العربي) بين الخطاب الواصف الذي أدرجه المقرئ في ضمن الرؤوس الثمانية، والمقدمة فيقول: "تعتبر المقدمة من أبرز ما اهتمت به الكتب الأدبية القديمة التي انشغلت بتحديد عناصر التصدير ودراساتها، وذلك لأنها تعتبر المدخل الرئيس والطبيعي إلى أغوار النص، فضلاً عن كونها تمثل كلا جامعاً لعناصر وجزئيات عديدة كالاستفتاح واسم المؤلف والعنوان، وغير ذلك، بيد أن القيمة الأساس للمقدمة في أدبيات التصدير في التراث العربي القديم تركز بشكل كبير على المجال الدلالي للنص ومستوى إنتاجه وتلقيه"¹⁵، ومن أجل هذا اشترط المعنيون بالأمر توفر مجموعة من القواعد الأساسية في بناء معمارية هذه العتبة وهي كالتالي:

1. الحرص على حُسن الصياغة والديباجة باعتماد الأسلوب المتميز الفني الجميل، وتسلسل الفقرات في ديباجة سليمة تشدُّ انتباه المتلقي.

2. عدم الإطالة في المقدمة.

3. الحرص على ضرورة انسجام ما تحويه المقدمة من معلومات مع موضوع الكتاب، فالمقدمة كالعنوان تقوم باستراتيجية البوح والاعتراف والوشاية¹⁶، وكما يقول (يوسف الإدريسي) وهذه الخصيصة أثبتتها درس الحديث حين قال: "تسعى كل مقدمة في وقت واحد إلى كشف نموذج الجنس الذي تتحدث عنه، وكشف نموذج قراءتها".

وقد أشار عباس أرحيلة إلى أربع وظائف¹⁷ للمقدمات كالتالي:

1. وظيفة الإخبار: إذ أنها تنبئ عن المقصود فتضع القارئ في الوضع المناسب لاستقبال الكتاب.

2. وظيفة التوجيه: المنهج، التصميم وتحديد محتويات الكتاب إلى جانب حضور النزعة التعليمية لتوجيه الفكر والسلوك.

¹⁴ تقي الدين أبو العباس المقرئ، *المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار* (القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية، 1987)، 3/1.

¹⁵ الإدريسي، *عتبات النص*، 35.

¹⁶ الإدريسي، *عتبات النص*، 38 – 39.

¹⁷ أشار أشهبون إلى ثلاث وظائف تتطوع بها المقدمة، وهي كالتالي: 1. الحصول على قراءة، 2. أن تكون هذه القراءة ملائمة، 3.

استقطاب القارئ. أشهبون، *عتبات الكتابة*، 73.

3. وظيفة الكشف (عن طبيعة العمل وظروف إنتاجه ونوعه).

4. وظيفة الاستدراج (ربط القارئ بمشروع الكتاب قصد فهمه).

وبناء على هذه الوظائف جاء تعريفه للمقدمة هكذا: "المقدمة خطوة يتصدّر بها كل تأليف، خطاب تمهيدى، جزء من مشروع، وسيلة للتوجيه والإخبار والاستكشاف، وسيلة للتأثير، يتم إعداد القارئ للدخول إلى رحاب الكتاب، وقد تصبح من دواعي نجاح الكتاب وانتشاره".¹⁸ ويضع عبد الفتاح كيليطو أهمية أخرى للمقدمة تتصل بعلاقة المؤلف بالقارئ الذي يتوجه إليه بالكتاب فيؤكد: " لا بد أثناء التحليل من الانتباه إلى مشاركة المتلقي في إنجاز الكتاب، فلولا المتلقي لما كان هناك سرد ولا تأليف".¹⁹

وفي مقدمة عبد الكبير الخطيب لكتاب: "الأدب والغرابة" لعبد الفتاح كيليطو، يحرص المقدمات التي يكتبها آخرون عن المؤلف إلى "مقدمة تقريضية في غالب الأحيان لا تضيف شيئاً إلى الكتاب المقدم ويمكن أن تكون فقط تجارية أو إشهارية، ... مقدمة نقدية تدخل في حوار مع الكتاب المقدم له، تحلله لفائدتها الخاصة مع مساءلته وعدم الاستسلام لما يُقدّمه.. مقدمة موازية للنص؛ وتكون مستقلة تماماً عنه".²⁰

قبل التعرض لمقدمات طه حسين التي صُدرت بها الكتب، وما تضمنته من آليات نقدية ومنهجية، أتوقف عند مقدمة أبي الفرج الأصفهاني لكتابه الأغاني مع الفارق أن مقدمة أبي الفرج تنتسب إلى المقدمات التي يكتبها المؤلف بنفسه، أما مقدمات طه حسين، فتنتهي إلى المقدمات الغيرية، والبدء بمقدمة أبي الفرج مقارنة بمقدمات طه حسين، للكشف عن آليات الكتابة ومدى تغيرها وفقاً للسياقات.

فأبو الفرج يبدأ مقدمته بتعريف عام بموضوع الكتاب، وما يحتويه من أخبار وأشعار، ثم يعقب ذلك ببيان وتوضيح لخطة الكتاب وسبب توزيعه هذا التوزيع المخالف لغيره من كتب الأدب والتراجم، ناسباً ذلك إلى طبيعة موضوع الكتاب، ثم ينتقل بعد ذلك إلى توضيح آخر لسبب تبويب الكتاب. ثم ينتقل بشكل يُخالف تبويب الكُتب الموضوعية في الغناء، ثم يذكر بعد هذا إلى توضيح آخر لسبب تبويب الكتاب بشكل يُخالف تبويب الكُتب الموضوعية في الغناء، ثم يذكر بعد هذا سبب تأليف الكتاب، فينتقد خلال هذا الكلام كتاباً مُشاهماً لموضوع كتابه منسوباً

¹⁸ عباس أرحيلة، "مقدمة الكتاب في اللغة والاصطلاح"، جذور 11/6 (2002)، 322.

¹⁹ عبد الفتاح كيليطو، الحكاية والتأويل دراسات في السرد العربي (المغرب: دار توبقال للنشر، 1988)، 33.

²⁰ من مقدمة المترجم. عبد الفتاح كيليطو، الأدب والغرابة، ترجمة عبد الكريم الخطيبي (بيروت: دار الطليعة، د.ت)، 7.

خطأ إلى إسحاق الموصلي، ويبين ما فيه من تزوير وأخطاء، ويختم مقدمته هذه بكلمة موجزة يعتذر فيها عما قد يبدو في كتابه من نواقص وأخطاء.

1. البحث عن منهج

1.2. طه حسين والخطاب المقدماتي

كتب عميد الأدب العربي مقدمات للكثير من الأعمال سواء أكانت أدبية (شعرية ونثرية) أو فكرية؛ فكتب مقدمات كتاب "الفصول والغايات" لأبي العلاء المعري، كما كتب مقدمة للسفر العظيم الذي حوى آثار المعري بعنوان "تعريف القدماء بأبي العلاء"، وأخاني الشيرازي، وإخوان الصفا وخلان الوفا، وهناك مقدمة السيرة الذاتية للدكتور شوقي ضيف "معى"، ومقدمة كتاب أنيس منصور: "حول العالم في 200 يوم" (الطبعة 3. دار الشروق) وغيرها من أعمال، وقد قام حسن أحمد جغام بجمع الكثير من هذه المقدمات في كتاب عنوانه: "مقدمات طه حسين"،²¹ ولكن اكتفى بجمع المقدمات دون تحليلها ودراستها دراسة تكشف عن فلسفة طه حسين ومنهجه في المقدمات، ومقاييسه النقدية أيضاً.

ومن ثم تسعى هذه الدراسة إلى محاولة تحليل الخطاب المقدماتي عند طه حسين، بغية الوصول إلى المنهج النقدي الذي التزمه في كتابته لهذه المقدمات، خاصة وإن المقدمات التي كتبها طه حسين كانت لكُتب متنوّعة ما بين كتب إبداعية، وأخرى فكرية، وثالثة مترجمة، وأثناء قراءة هذه المقدمات لوحظ ثمة فروق وطرائق مختلفة في كتابتها.

عند قراءة الخطاب المقدماتي عند طه حسين (وبصفة عامة) تأخذ عبارة عبد الفتاح كيليطو "لا بد أثناء التحليل من الانتباه إلى مشاركة المتلقي في إنجاز الكتاب، فلولا المتلقي لما كان هناك سرد ولا تأليف" أهمية خاصة، فطه حسين في كتابته للمقدمة يراعي في المقام الأول القارئ الذي يتوجه إليه بكتابة المقدمة، لا عبر كشف هوية المتن فقط وإنما بعقد علاقة أواصر بين المتلقي والمتن، وهو ما أكدته التنظيرات الحديثة بضرورة بحث علاقته (أي المتلقي) مع مؤلف المقدمة باعتبار المؤلف يسعى باستمرار إلى فرض علاقة متميزة مع قارئه ومتلقيه سواء كان فرداً أو جماعة أو رمزاً.²²

بكل تأكيد تلعب المقدمة دوراً (خاصة لو كان كاتبها في قمة طه حسين) مهماً في تلقي النص (على المستوي القرائي، وكذلك على مستوى سوق النشر والتوزيع) بحكم موقعها الاستهلاكي، فهي بصفة عامة تتج خطاباً واصفاً

²¹ حسن أحمد جغام، طه حسين: مقدمات (تونس: دار المعارف للطباعة والنشر، 2016).

²² بلال، مدخل إلى عتبات النص، 50.

لمتن الكتاب؛ تبين فيه طبيعة موضوعه وتحدد مجاله المعرفي ودواعي الكاتب الذاتية والموضوعية للتأليف، علاوة إلى كشفها المنهجية التي تتحكم في طرق عرضها، هذا إذا كان الكاتب نفسه هو الذي اضطلع بمهمة كتابتها، ولكن في حالة أن يُسند إلى أحد الكُتّاب كتابة تقديمية إضافية فإننا أمام سياق جديد، ودور جديد للمقدمة، على اعتبار أن كتابتها في أصله هو المتلقي وإن كان المتلقي الأول للنص، ومن ثم نحن بصدد خطاب يتوجه به متلقي المتلقي مثيله، قد يتقاطع معه في الصفات، وبناء عليه، يراعي بنيات معينة، كي تصل رسالته إلى قرئائه المتلقين، ولذا يجب أن تقرأ بعناية، ودراسته بغرض الكشف عن آلياته المنهجية، وطرائقه الأسلوبية، ومن ثم تتبني هذه الدراسة تحليل نماذج مختارة من المقدمات المتنوعة التي كتبها عميد الأدب العربي - وإن اقتصرنا على مقدمات الكتب الفكرية والمترجمة - للوقوف على خصائص المنهج عند طه حسين؛ فكما يقول عمار على حسن "ولم يقتصر استعمال المنهج الذي اطمأن إليه طه حسين على كتبه فقط، بل امتد إلى ما كتبه أحياناً من مقدمات لكتب أخرى، فهو حين قدّم "رسائل إخوان الصفا"، أدرك أنها عمل تقف خلفه السياسة، مثلما كانت سبباً في انتحال الشعر"²³، وهو ما يتجلى بصورة واضحة في مقدمته لكتاب "تجديد ذكرى أبي العلاء المعري" (1915)، إذ بين أهمية المنهج، وهو يُقارن بين ما كان يتلقاه في الأزهر على يد شيوخه أمثال سيد على المرصفي (ت: 1931م) وما فتح له أبواباً جديدة في العلم والمعرفة، حين راح يدرس في المساء في الجامعة، على يد هؤلاء الأساتذة المستشرقين ومن أهمهم كارلو نالينو (1872-1938)، فيصوغ عبر المقارنة بين المنهجين وتأثير كليهما عليه، قواعد (أشبه بالمنهج) ينبغي على دارس الأدب وتاريخه الإلمام بها، ويمكن حصرها في النقاط التالية:

1. على دارس الأدب أن يدرس الأدب جيده ورديبه، وأن يتقن غنثه وسمينه على السواء من غير تفاوت ولا تفريق.
2. وعلى الباحث عن تاريخ الأدب ليس عليه أن يتقن علوم اللغة وآدابها فحسب، بل لا بد له أن يلم إلماماً بعلوم الفلسفة والدين.
3. ولا بد له أن يدرس التاريخ وتقويم البلدان درساً مفصلاً.
4. وعلى باحث تاريخ الأدب لا يكفيه من درس اللغة، اطلاعه ما جاء بها في القاموس واللسان، وإنما لا بد أن يدرس أصول اللغة القديمة ومصادرها الأولى.

²³ عمار على حسن، بصيرة حاضرة طه حسين من ست زوايا (أبو ظبي: مركز أبو ظبي للغة العربية في دائرة الثقافة والسياحة - أبو ظبي، 2023)، 86.

5. كما يجب عليه أن يدرس علم النفس للأفراد والجماعات، إذا أراد أن يتقن الفهم لما ترك الكاتب أو الشاعر.

6. كما يجب عليه أن يدرس الآداب الحديثة في أوروبا، ومناهج البحث عند الفرنج، وما كتبه الأساتذة الأوروبيون في لغاتهم المختلفة عما للعرب من أدب وفلسفة ومن حضارة ودين.

اعتراف طه حسين بدور المستشرقين وتأثيرهم عليه في الالتزام بالمنهج، يحضر في حوار مع فؤاد دواره، عند سؤاله: ما مقدار تأثرك بالمستشرقين؟ فيجيب طه حسين: "تأثري بالمستشرقين شديد جداً، ولكن لا بآرائهم، بل بمنهجهم في البحث. وهذا يوصلني أحياناً إلى أن استكشفت كثيراً من الخطأ في آرائهم، لأن علمهم بالعربية وأسرارها ودقائقها أقل من عالم المتخصصين العرب".²⁴

وبالمثل يؤسس طه حسين في الكتب المترجمة، منهجاً رائداً للترجمة، عبر شروط وقواعد ينبغي أن يسير عليها المترجم أو الناقل بعبارته، ومن ثم لا تعد المقدمات زينة تتحلّى به الكتب، أو حتى مثار فخر لصاحب الكتاب²⁵ الذي يتباهى بها صاحب الكتاب أو الترجمة، بقدر ما هي عمل أصيل، يمكن استكشاف من خلاله سمات أسلوبية، وخصائص منهجية لكاتبها، وهنا تحديداً طه حسين، الذي يُعدُّ الاعتداد بالمنهج بيمّة أصيلة عنده²⁶ وأداة من أدوات البحث العلمي الرصين،²⁷ ولما لا، فكما يقول شكري عياد إنه: "ليس بمستحيل أن يصطنع الأديب منهجاً علمياً في بعض ما يكتب، وأن يخلص للعلم حين يكتب علماً، وللفن حين يكتب فناً"،²⁸ وقد تمثل طه حسين لهذا منذ دراسته المبكرة عن أبي العلاء "ذكرى أبي العلاء" (1914)²⁹، حيث كان المنهج حاضرًا، بل كانت التدشين الحقيقي للأخذ بالمنهج وأصوله في البحث العلمي، وهو ما كرّره بعد ذلك في دراسته عن "حياة الخنساء" عام

²⁴ فؤاد دواره، عشرة أدباء يتحدثون (القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1996)، 20.

²⁵ دائماً بوصف طه حسين في المقدمات التي يكتبها، بترويسة تؤكد من التبجيل له هكذا: مقدمة بقلم: حضرة صاحب العزة الأستاذ الجليل الدكتور طه حسين بك (مقدمة غزليات الشيرازي).

²⁶ يؤكد هذا المعنى أحمد هيكل قائلاً: "وكان طه حسين من أوائل الدارسين للأدب على أسس منهجية، بل كل بحق مؤصل منهج الدراسات الأدبية. كذلك كان من أوائل رواد الحركة النقدية والمعرفين بأهم المدارس النقدية الغربية...". أحمد هيكل، شخصيات أدبية (القاهرة: دار غريب للطباعة والنشر، 2010)، 83.

²⁷ راجع ما ذكره طه حسين بنفسه، في مقدمة كتابه "ذكرى أبي العلاء"، ونقده لمنهج أساتذته في الأزهر مقارنة بمنهج الجامعة، تجديد ذكرى أبي العلاء (القاهرة: مطبعة المعارف ومكتبتها بمصر، 1937)، 20.

²⁸ شكري عياد، "مفهوم الطبع"، طه حسين مائة عام من النهوض (القاهرة: دار الفكر للدراسات والنشر والتوزيع، 1989)، 164-165.

²⁹ يمكن الرجوع إلى ممدوح فراج النابي، استرداد طه حسين (عمان - الأردن: دار خطوط وظلال، 2021)، 101 وما بعدها.

(1915) في مجلة السفور، ثم ما تبلور بصيغة أكثر منهجية في كتابه الإشكالي "في الشعر الجاهلي" (1926)،³⁰ وما إن هاجت الدنيا ضده، حتى أعاد طبعه من جديد تحت اسم "في الأدب الجاهلي" (1927) مُصدِّراً الكتاب بفصل كامل عن المنهج.³¹ ومن جانب ثانٍ أسعى من خلال قراءة وتحليل الخطاب المقدماتي عنده، للكشف عن وجه آخر من وجوه طه حسين المتعددة.

2.2. سمات الخطاب المقدماتي عند طه حسين

اتّسمت هذه المقدمات على تعددها وتنوع الأنواع التي كُتبت تحت إهابها، بسمات ثابتة، على نحو، القصر وعدم الإطالة، والحرص كل الحرص على الإفصاح عما يحتويه المتن، كما اشتركت في سمة التعريف بالكاتب والتنويه عن منجزه ومكانته بين جموع كُتّاب عصره، وكذلك بأنها حوارية تتفاعل مع النص وتعيد إنتاجه تارة، وفي بعض الأحيان بالاشتباك مع بعض ما يثيره النص من قضايا. كما إن المقدمات لم تقتصر على كُتّاب مصريين، وإنما شملت - أيضاً - كُتّاب عرب على نحو مقدمته للكتاب السوري سامي الكيالي ("ت: 1972م") "الفكر العربي بين ماضيه وحاضره" (1943)، وبالمثل مقدمته للكتاب الناقد السوداني عبد الله الطيب (ت: 2003م) "المرشد إلى فهم أشعار العرب وصناعتهم" (1955). وهو ما يدل على عدم انخيازه لكُتّاب بلده دون سائر البلدان العربية، فالمعيار الأساسي عند طه حسين هو الأصالة والجودة والابتكار بتقديم الجديد البعيد عن المكرر، بغض النظر عن الإقليم الذي ينتمي إليه، أو حتى النوع الذي يكتب تحته.

تختلف الشخصيات التي كتب لها طه حسين المقدمات ما بين معاصرين له، أساتذة وتلاميذ، مؤلفين ومترجمين، وفي تقديمه للكتب المترجمة نراه يدعم حركة الترجمة، ويدفع بالشباب للخوض في مجاهلها والإقدام عليها، كي يكونوا الجسر الرابط بين ثقافتين مختلفتين، وهو في كل ما يكتب (أو يُقدّم) يُبدي معرفة واسعة، وإلمام شاسع بمجال الكتاب وبيئة الكتب المترجمة، وأثر الكتاب في واقعنا الثقافي.

تكشف المقدمات عن شخصية جديدة لطه حسين بعيدة كل البعد عن تلك الشخصية التي كانت أقرب إلى الناقد المعتف، على نحو ما رأينا في مواقفه مع تلميذه محمد مندور (ت: 1965م)، أو أحمد ضيف (ت: 1945)،

³⁰ راجع مقدمة كتاب في الشعر الجاهلي، وإشارته لاستخدام منهج ديكرت (الشك) وتطبيقه على الشعر. طه حسين، في الشعر الجاهلي (القاهرة: مطبعة دار الكتب، 1926).

³¹ وقد جاء الفصل بعنوان: "الأدب وتاريخه"، واستهله بقراءة واعية لدروس الأدب في مصر، من خلال فحصه لمناهج دراسة الأدب في المدارس والأزهر، والجامعة. طه حسين، في الأدب الجاهلي (القاهرة: لجنة التأليف والنشر، 1933)، 7 وما بعدها.

ومحمد نجيب البهيتي (ت: 1992)، وغيرهم.³² ففي المقدمات التي تصدرت كتب الآخرين، يبدو طه حسين هادئ الطبع، لين العريكة، يتحدث بركة ولطف شديد، فيشيد بما كتب الآخرون، ويعطي كل ذي قدر مكانته، فعبد العزيز البشري (ت: 1943م) صاحب "في المرآة" عنده "الأستاذ الصديق... مدرسة لا تلاميذ لها... لم يتعلق به أحد ولم يحاول تقليده أحد. وظل عبد العزيز واحداً في فنه، أما القطوف "فهو الأدب كل الأدب، وهي الفن كل الفن، وهي الكلام الذي يجمع إلى رصانة الأدب القديم، وجزالة خصب الأدب الحديث وثروته".³³ وأحمد أمين صديقه وزميله في كلية الآداب "فتح في درس الأدب العربي باباً وقف العلماء والأدباء أمامه - طوال هذا العصر - يدنون منه ثم يرتدون عنه، أو يطرقونه فلا يُفتح لهم".

وبالمثل يصف صديقه إبراهيم مصطفى (ت: 1962) صاحب "إحياء النحو" بأنه "فئة بدقائق النحو ودخائله"، وتارة ثانية بأنه "عرف زواياه (أي النحو) وخفائيه، فهو لا يخطو إلا عن علم، ولا يتقدم إلا عن بصيرة"، ويصف كتاب الطبيب نجيب محفوظ (ت: 1974) "حياة طبيب" بأنه "متمتع إلى أقصى غايات الإمتاع، فيه ألوان من الفائدة لا تكاد تحصى، فيه العبرة وفيه الموعظة، وفيه أسوة للشباب، وفيه المنفعة التي تجدها في كتاب عرف صاحبه كيف يكتبه، لا تجد تكلفاً، ولا تجد فيه إهمالاً، ولا مبالغة... وإنما هو سائح ميسر منذ أن تبدأ قراءته إلى أن تفرغ منه".³⁴ وكان لصداقته الوطيدة بمصطفى عبد الرزاق، أن وصفه في المقدمة التي تصدرت كتاب "من آثار مصطفى عبد الرزاق"،³⁵ وحملت عنوان "مصطفى عبد الرزاق كما عرفته" وصفاً دقيقاً يجمع بين صفاته الخلقية والعلمية، فيقول: "كان حب العلم وطلابه المخلصين هي الخصلة الأولى من الخصال التي لزمته حياته كلها، فخصلة الوفاء هي الخصلة الثانية من خصاله، فقد عرفته محباً للعلم وطلابه أشد ما يكون الحب، وأصدق وأعمقه، يسعى إليهم ويقربهم منه، ويؤثرهم بالخير وينزلهم من نفسه مكانة الصديق، وعرفته كذلك وفيها لكل من أحب الناس لا يُغترق بينهم في ذلك مهما تكن الظروف ومهما يبغى بهم الزمان والمكان ومهما تلم الأحداث وتدلم الخطوب".³⁶ ويرى أن كتابته "لا تجد فيما يكتب معنى نافرًا أو فجأً لم يتم نضجه قبل أن يعرب عنه، وأنت لا تجد فيما يكتب لفظاً

³² من الممكن مراجعة الفصل المعنون ب: "الناقد المعنف"، وفيه تنويعات متعددة من النقد القاسي الذي وجهه طه حسين للكثيرين، راجع الناي، استرداد طه حسين، 189 وما بعدها.

³³ من مقدمة طه حسين لكتاب، قطوف (القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1998)، 19.

³⁴ نجيب محفوظ، حياة طبيب (القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2013)، 9.

³⁵ مصطفى عبد الرزاق، من آثار مصطفى عبد الرزاق: (صفحات من سفر الحياة، ومذكرات مسافر، ومذكرات مقيم، وآثار أخرى في الأدب والإصلاح) صدرها نبأ عن تاريخ حياته شقيقه: علي عبد الرزاق، مقدمة بقلم: طه حسين (القاهرة: دار المعارف بمصر، 1957).

³⁶ عبد الرزاق، من آثار مصطفى عبد الرزاق، ط.

نائبًا عن موضعه، أو كلمة قلقة في مكانها، وإنما كان كلامه يجري هادئًا مطمئنًا، كما يجري ماء الجدول النفي، حتى حين يداعب صفحته النسيم"³⁷ أما يوسف إدريس في "جمهورية فرحات" فقد "خلق ليكون قاصًا... لا يجب التزيد في القول ولا يألف تبهرج الكلام ولن تجد عنده كلمة قلقة عن موضعها"، وإن كان تمنى أن "يرفق بالفصحى، ويُسِّط سلطانتها شيئًا ما على أشخاصه"، وبالمثل نراه يشيد بالناقد السوداني الذي يصفه بأنه "شب من أهل السودان (...). أتقن الأدب العربي، علمًا به، وتصرُّفًا فيه، كأحسن ما يكون الإتقان" ومرة أخرى عنده "الأديب البارع"، والأديب الفذ "الذي ينتظر منه الكثير"³⁸ وفي ذات الوقت يرى كتابه "ممتع إلى أبعد غايات الإمتاع، لا أعرف أن مثله أتبع لنا في هذا العصر الحديث".

3. الخطاب المقدماتي وأنواعه

تتوزع المقدمات عند طه حسين على أربعة أنواع: ١ - مقدمات كُتبت الدراسات الأدبية والتاريخية الحديثة. ٢ - مقدمات كُتبت الأدب المعاصر. ٣ - مقدمات كُتبت الأدب المترجم. ٤ - مقدمات كُتبت التراث. ومع هذه الكثرة إلا أنني - في هذه المقاربة النقدية - سأستعرض لنماذج مختارة من المقدمات التي كتبها الدكتور طه حسين، ثم أقوم بتحليل ما كَشَفْتَهُ من سمات رؤيته النقدية والمنهجية التي اتَّسم بها خطاب طه حسين النقدي. وسأقسم المقدمات إلى نوعين، الأول؛ وهي التي تصف الكتب الفكرية والنقدية، والثانية، تتعلق بالكتب المترجمة. ومن النوع الأول تأتي مقدماته لكتب "فجر الإسلام" (1929) لأحمد أمين، (ت: 1954) و"إحياء النحو" (1937) لإبراهيم مصطفى (ت: 1962)، و"المرشد إلى فهم أشعار العرب وصناعتها" (1955) لعبد الله الطيب، إلخ... ومن الكتب المترجمة، تأتي في مقدمتها "عزليات حافظ الشيرازي"، و"أزمة الضمير الأوروبي" لبول هازار (ت: 1944)، و"فلاوست" لجوته (ت: 1832)، وكتاب أستاذه نالينو (ت: 1938) "في تاريخ الآداب العربية من الجاهلية حتى عصر بني أمية" (1954).

1.3. أولاً: مقدمات الكتب الأدبية والفكرية

يبرز الجانب النقدي في هذه المقدمات للعميد، فهو لا يتوقف عند عرض الكتاب أو تناول شخصية المؤلف و فقط، بل يتطرق إلى أهمية الكتاب وتأثيره، وما أثاره من إشكاليات، ومن هذا ما جاء في مقدمته لكتاب الناقد السوداني عبد الله الطيب لكتاب "المرشد إلى فهم أشعار العرب وصناعتهم"؛ حيث يشيد بجهد الدكتور عبد الله

³⁷ عبد الرزاق، من آثار مصطفى عبد الرزاق، م.

³⁸ عبد الله الطيب، المرشد إلى فهم أشعار العرب وصناعتها (الكويت: مطبعة حكومة الكويت، 1989).

الطيب الذي كتب - من قبل - عن المتنبي كتابًا مهمًا بعنوان "مع أبي الطيب المتنبي" (1968)، فيقول مخاطبًا القراء في مقدمته التقريرية: "أقدم إليهم (أي القراء) طرفة أدبية نادرة حقًا، لن ينقضي الإعجاب بها، والرضى عنها، لمجرد الفراغ من قراءتها، ولكنها ستترك في نفوس الذين سيقرونها آثارًا باقية، وستدفع كثيرًا منهم إلى الدرس والاستقصاء، والمراجعة والمخاضة،... "وعن منهج الكتاب يقول "لاءم بين المنهج الدقيق للدراسة العلمية الأدبية، وبين الحرية الحرة التي يصطنعها الشعراء والكتاب حين ينشئون شعرًا أو نثرًا"، وعلى الجملة يصف الكتاب بأنه "مزج بين العلم والأدب جميعًا، وهو دقيق مُستقص حين يأخذ في العلم، كأحسن ما تكون الدقة والاستقصاء، وحرّ مسترسل حين يأخذ في الأدب كأحسن ما تكون الحرية والاسترسال."³⁹

الملاحظ هنا أن طه حسين لم يتوقف عند محتوى الكتاب وفقط، بل قدم رؤيته للطرح الذي جاء في الكتاب، وموضع الكتاب بين أقرانه من كُتبت تناولت الموضوع، ثم يتطرق إلى منهج المؤلف، وأسلوب الكاتب، وكأن طه حسين يمزج بين الشكل والمضمون في تقديمه للكتاب، فإلى جانب المنهج هناك عرض لأسلوب الكاتب، وفردته، وهو ما يتكرر في مقدمته لكتاب "إحياء النحو" (1937) لإبراهيم مصطفى (ت: 1962)، لا يغفل طه حسين ما أثاره الكتاب من جدل، فيستهل تقديمه بالإشارة إلى هذه النقطة، وبما أنه هو الخبير بأثر الكتابات الصدمة (إن جاز لنا التعبير)؛ لذا يمهّد للقراء طبيعة الكتاب، وببصيرته يدرك موقف الناس من استقبال الكتاب قائلًا: "هذا كتاب سيراه الناس جديدًا، وما أرى أنهم سيتلقونه بما تعودوا أن يتلقوا به الكتب من الدعة والهدوء"، ويستمر "وما أحسني أخطئ إن قدرت أنهم سيدهشون له، وأن كثيرًا منهم سيضيقون به، وقد يتجاوزون الضيق إلى الخصومة العنيفة والإنكار الشديد".⁴⁰ لا ينسى طه حسين منهجه الأثير في التقديم، يربط الشخصي بالموضوعي، فيستعرض علاقته بالمؤلف الذي يرتبط به بعلاقة صداقة بدأت "منذ آخر الصبا وأول الشباب، حين كنا نلتقي في حلقات الدرس في الأزهر الشريف" كان غرضها الدرس والتلقي "نسمع لشيوخنا، ثم نلتقي بعد الدرس فنعيد ما كانوا يقولون نكبر أقله فنستبقيه في أنفسنا"، يسترسل في إبراز علاقته بصديقه، ومواطن اللقاء والفراق في سبيل العلم والتعليم،... إلى أن يصل إلى مقصده بالحديث عن الكتاب وجوهه، فيقول: "إنه كتاب نشأ مع عقل صاحبه، وتطور بتطوره، واختلقت عليه الصروف كما اختلقت على صاحبه الصروف، ثم خرج منها كما رأيته وكما سيراه القراء، قويا صلبا متينا، لا يعرف الضعف، ولا الفتور، ولا يعرف الخور، ولا لين القناة".⁴¹ ومن ناحية أخرى يرى أن الكتاب لا

39 الطيب، المرشد، 8.

40 إبراهيم مصطفى، إحياء النحو (القاهرة: مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، 1937)، ج.

41 مصطفى، إحياء النحو، د.

يصور الحياة العقلية لصاحبه فقط، وإنما يصور أيضًا طرفًا من أطراف الحياة العقلية لي أنا (أي لطه حسين) "ومن ثم يدافع عن الكتاب قائلاً: "والكتاب برئ كل البراءة من هذا اللغو الذي يمتاز به المجددون في لون من ألوان العلم"، وفي ذات الوقت هو "لا يعرض عليك مسائل جامدة هامدة، ولكنه يفتح للنحويين طريقًا إن سلكوها فلن يجيوا النحو وحده، ولكنهم سيحيون معه الأدب العربي أيضًا".⁴²

وعن منهج المؤلف في الكتاب يقول إنه: "يدرس النحو رقيقًا به متلطّفًا في الدرس، كأنه يخاف أن يؤذيه أو يشق عليه، وكأنه يكره أن يناله بما لا يحب"،⁴³ ويضرب مثالاً على منهجه قائلاً: "يقف عند مسألة من مسائل النحو، فيطيل النظر فيها مشغولاً بها، ثم إذا أَرْضَى فيها حاجته عاد إليها فأطال الوقوف عندها والنظر فيها، متهمًا فهمه الأول، ملتئمًا أشياء يشفق أن تكون قد غابت عنه، أو خفيت عليه. ثم هو يُقَلِّب المسألة على وجوهها المختلفة، وأشكالها المتباينة، ثم هو لا يرضى بكتاب أو كتابين أو كُتُب، ولا يقنع فيها برأي إمام أو إمامين أو أئمة، ولكنه يستقصي ويعمق في الاستقصاء. وإذا المسألة التي يدرسها من مسائل النحو قد أصبحت عنده كائنًا حيًّا له تاريخه، فهو يتتبع هذا التاريخ من أصوله".⁴⁴ هكذا كان يُعالج مسائل النحو في كتابه مُفَنِّدًا ما ورد عن الأوائل من النحويين، وأحيانًا يذهب إلى كلام العرب على اختلاف أجيالهم. يوازن بين ألوان هذا الكلام ويستخلص منه ما يرى أنه الحق، وليس هذا الكتاب إلا تصويرًا لبعض النتائج التي وصل إليها من هذا الدرس المزيج⁴⁵

3.3. فجر الإسلام والقضايا العقلية

من المعروف أن ثلاثية (فجر الإسلام، وضحي الإسلام، وظهر الإسلام) لأحمد أمين (ت: 1954م)، في أصلها هي المشروع الذي كان من المقترح أن يُشارك فيه طه حسين وعبد الحميد العبادي (ت: 1956م) مع أحمد أمين، إلا أن الاثنين تخلّفا عن القيام بما اتفقوا عليه، فأكمل أحمد أمين المشروع بمفرده، وظهرت السلسلة تبعًا بتوقيعه وحده. ومع انفراد أحمد أمين بالكتاب إلا أن طه حسين شاركه في كتابة مقدمتين؛ الأولى لفجر الإسلام، والثانية لضحي الإسلام.

تبدو المقدمة التي تصدرت فجر الإسلام بمثابة عريضة دفاع عن الأدب العربي، ضد هؤلاء الذين يتحيزون للأدب الغربي على حساب الأدب العربي، حيث يتضاعف حسهم "بالشكوى المستمرة من ضعف الأدب العربي

42 مصطفى، إحياء النحو، ص.

43 مصطفى، إحياء النحو، ط.

44 مصطفى، إحياء النحو، ص، س.

45 مصطفى، إحياء النحو، ص، س.

وفساده، وقصوره عن أن يثبت للأدب الأجنبية" وهو ما آل حسب وجهة نظره إلى "انصراف كثير منهم عن الأدب العربي قديمه وحديثه إلى الأدب الأجنبي، يفتنون به، ويتهالكون عليه، ويؤثرونه لا يعدلون به شيئاً"،⁴⁶ ولا يكتفي بإظهار موقفهم من الأدب العربي، وإنما يتساءل عن أسباب هذا الانحياز، وحجتهم - كما يقول - أنهم "يرونه بعيداً كل البعد عن أن يرضي حاجات نفوسهم، ويحقق لعقولهم من مطامع".⁴⁷ وحسب كلامه أن هذا (النفور) استرعى أساتذة الأدب وهو ما دفعهم إلى أن "يلائموا بين أدبهم وبين عقول الناس، وحاولوا التجديد والإصلاح، فنشأ في مصر ما سموه تأريخ الأدب"، ومع هذه المحاولة الجادة للتقريب بين القراء وأدبهم، إلا أن طه حسين يأخذ عليهم (أي محاولات أساتذة الأدب للتأريخ للأدب) أنهم وضعوا كتبهم على غرار الكتب الغربية، وأرخوا للأدب العربي على "نحو ما يؤرخ الأدب الأجنبي، فقسم إلى عصور، وترجم في كل عصر لطائفة من الكتاب الشعراء الناجين"،⁴⁸ ومعنى هذا أن أساتذة الأدب لم يفهموا شكوى الناس على وجهها، وكذلك لم يتصوروا التجديد في درس الأدب على وجهه، وبناء على هذه المعضلة نتج أدب جديد "لا هو بالعربي القديم، ولا هو بالأجنبي الحديث، وإنما هو شيء بين بين، قصر عن ذلك، ولم يبلغ هذا".

المتأمل في السياق التاريخي والثقافي لهذه المقدمة المهمة، يكتشف أنها كُتبت في عام 1928 أي بعد أزمة كتاب "في الشعر الجاهلي" عام 1926، ومن يقرأ سياقها جيداً يجد أنها تتفق في كثير من أطروحاتها مع ما ذكره في الكتاب الأول من "في الأدب الجاهلي" عام 1927، حيث انتقاده لمناهج دراسة الأدب، وكأن لسان حاله يقول إن سبب أزمة هو غياب المناهج النقدية لقراءة الأدب، والاعتماد على ذائقة غير ناشئة في بيئة تدفعها لتذوق الجديد والمغاير ومن ثم كانت الأزمة، وبما إن كتاب فجر الإسلام يتحدث عن الحياة العقلية عند العرب، فقد استغل طه حسين هذا للدفاع عن قضيته الأثيرة، ألا وهي دراسة الأدب، ومنهجية الدراسة التي كانت سبباً لتكلس الأفكار، وتصلب بنية الوعي، ومن ثم جاء حديثه عن عقم مناهج أساتذة الأدب في الجامعة، وما نتج عنه من انصراف الناس عن الآداب العربية إلى الأجنبية.

الرغبة في التجديد والتي كانت هي الإشكالية المضمرة وراء أزمة "في الشعر الجاهلي" لازمت طه حسين، وصارت منهجه الذي لم يجد عنه، على الرغم ما تعرض له من مضايقات ومحاکمات واتهامات، ولم يتوان عن التعبير عنها (أي الرغبة في التجديد) وإلحاحه عليها في كل مناسبة. ففي تقديمه لكتاب سامي الكيالي "الفكر العربي بين ماضيه

46 أمين، فجر الإسلام، د.

47 أمين، فجر الإسلام، د.

48 أمين، فجر الإسلام، د.

وحاضره" (1943)، يُبرز التجديد عنده كملح من الملامح التي آثرته في شخصيته عندما لقيه في حلب أثناء زيارته لها مع زوجته في أبريل 1926، إضافة إلى كرمه العربي، وحب وإعجابه بمدينته، فإنه أيضاً "كان مؤثراً للتجديد" وإن كان في الوقت ذاته - كما يقول - "حريصاً على القديم، معتدلاً في كلا الأمرين اعتدالاً يلائم ما اخترت لنفسه من مذهب وما رسمت لها من منهج"⁴⁹.

وفي تقديمه لكتاب أستاذه كارلو نالينو "تاريخ الآداب العربية: من الجاهلية حتى عصر بني أمية" (1954)، يُكرس لقيمة العقل، التي هي المحور الأهم في التجديد، فيصف الكتاب بأنه "كتابٌ يتجه إلى العقل"⁵⁰، بل كان تأثير المؤلف كبيراً في إعمال العقل، فهو بمثابة القنطرة التي تنقله إلى "حياة الطلاب الذين يختلجون إلى الجامعات في روما وباريس وغيرها من المدن الجامعية الأوروبية الكبرى" في مقابل دروس الأستاذ العظيم السيد على المرصفي، التي ترده إلى "حياة الطلاب القدماء الذين كانوا يختلجون إلى العلماء في مساجد البصرة والكوفة وبغداد"⁵¹. لكن الرغبة في التجديد لا تعني انقطاعه عن القديم، فهو دوماً يوازن - في اعتدال - بين الماضي والحاضر فكما يقول "كنت أعيش مع الماضي البعيد وجه النهار، وأعيش مع الحاضر الأوروبي الحديث آخر النهار"⁵²، لكن كان لهذه الموازنات بين عالمي القديم والجديد، أثرها الكبير فهي "تثير في قلوبهم فنوناً من التمرد، وتدفع نفوسهم إلى ضروب من الثورة والجموح، وكان هذا كله يُعرضهم لكثير من الشر، وحسبك أنهم كانوا مقسمين بين الأزهر القديم والجامعة الجديدة"⁵³.

بقدر ما المقدمة إشادة بالدور الكبير الذي لعبه كارلو نالينو في الدرس الأدبي والحياة الثقافية، حيث كان ذا تأثير كبير - على حد قوله - "في تطور حياتنا العقلية، وفي تطور تصورنا للأدب العربي قراءة وفهماً وإنتاجاً"⁵⁴، إلا أن الجانب المهم في هذه المقدمة أن طه حسين وهو يشيد بإعجابه بأستاذه ومنهجه، يطرح المنهج الذي فُتن به وصار مسلماً له ولكتاباتاته، فمن سمات المنهج كما يُعدّد:

1. النظام. فالمنهج يدرس الأدب درساً منظماً، فالشعر لا يختل باختلاف فنونه التقليدية، مدحاً، ورتاءً، ووصفاً، وهجاءً، ونسيباً، وتشبيهاً فحسب، وإنما يختلف باختلاف موضوعاته التي قيل فيها، وظروفه التي أحاطت به

49 سامي الكبيسي، الفكر العربي بين ماضيه وحاضره، تقديم: طه حسين (القاهرة: مطبعة المعارف ومكتبتها بمصر، 1943)، 9.

50 كارلو نالينو، تاريخ الآداب العربية من الجاهلية حتى عصر بني أمية، تحقيق مريم نالينو (القاهرة: دار المعارف، 1954)، 9.

51 نالينو، تاريخ الآداب، 9.

52 نالينو، تاريخ الآداب، 9.

53 نالينو، تاريخ الآداب، 10-11.

54 نالينو، تاريخ الآداب، 12.

حين قيل، والمؤثرات المختلفة التي أثرت في قائله، وفي سامعيه أيضًا، وكذلك دور السياسة في نشأة فنون مختلفة من الشعر.

2. المقارنة، المنهج يجعله يدرك الفروق بين الأنواع المختلفة من الشعر وفقًا للعصور والظروف والبيئات التي نشأت فيها.

3. تتوسع المقارنة لتشمل المقارنة بين الأدب القديم، والآداب الأخرى.

4. التأثير والتأثير: المنهج علّمه أن "الآداب مرآة لحياة العصر الذي ينتج فيه؛ لأنه إما أن يكون صدى من أصداؤها، وإما أن يكون دافعًا من دوافعها. فلا يمكن درس الأدب وفهمه إلا إذا درست الحياة التي سبقته فأثرت في إنشائه، والتي عاصرته فتأثرت به وأثرت فيه، والتي جاءت إثر عصره فتلقّت نتائجه وتأثرت بها.⁵⁵

4. مقدمات الكتب المترجمة:

مثلما أولى طه حسين اهتمامًا كبيرًا بتقديم الكتب المؤلفة (الأدبية والفكرية)، وهو ما مثّل ظاهرة مهمة في أدبيات خطاب طه حسين، لما اتّسم به الخطاب المقدماتي عنده من سمات خاصّة، على الجانب المقابل، لم يهمل - أيضًا - الكتب المترجمة (الأدبية والفكرية). والمدقق فيما كتبه يكتشف أنه في خطابه المقدماتي لها، لم يختلف - كثيرًا - عن منهجه السابق في تقديم الكتب المؤلفة باللّغة العربيّة، فبدأ - كعادته - بالحديث عن علاقته بالمؤلف، ثمّ يتطرّق للكتاب ومنهجه. والاختلاف البائن بين تقديماته للكتب المكتوبة باللّغة العربيّة، والأخرى المنقولة إليها، يتمثّل في القواعد التي وضعها طه حسين - وهو الخبير بالترجمات - للنقل (حسب وصفه للمترجم)، فنرى طه حسين يمرّر عبر ترجماته نظرية في الترجمة خالصة وغاية في الأهمية، وهذه النظرية بتلك الشروط التي وضعها (ويا لغرابتها) سارية إلى وقتنا الحاضر، وهو ما أسعى إلى تحليله في الصفحات القادمة، وتوضيح كيف تعامل طه حسين مع النصوص المترجمة إلى العربية وفقًا لهذه الشروط والمعايير.

1.4. مقدمات الكتب المترجمة

⁵⁵ نالينو، تاريخ الآداب، 13.

كتب طه حسين مقدمة كتابين مترجمين لجوته (ت: 1832)؛ الأول هو رواية "آلام فارتر" ⁵⁶ والتي قام بترجمتها أحمد حسن الزيات (ت: 1969 م)، والثاني مسرحية "فاوست" ⁵⁷ التي قام بترجمتها محمد عوض محمد (ت: 1972)، وتبدو فلسفة طه حسين واضحة في الترجمة، من حيث كونها الجسر بين ثقافات الشعوب، فيشيد بحركة الترجمة ودورها الفاعل؛ فحسب ما يؤكد إن ما يميز عصور الانتقال "الظماً إلى العلم بكل شيء، والرغبة في تعرف كل جديد" ⁵⁸، فالحاجة إلى معرفة ما تنتجه الشعوب الأخرى التي تقاسمه الحياة، وتشاطره ما اشتملت عليه من لذة وألم، ومن سعادة وشقاء، وقد اتخذت هذه الشعوب لنفسها "من نظم السياسة والاجتماع، ومن مناهج البحث والتفكير، ما لم يألفه ولم يهتد إليه" ⁵⁹، ومن يسهل عليه هذه المعارف وينقل له ما نتج عنها "فقد صادف منه مكان الحاجة وأشرف به من البغية على ما يريد" ⁶⁰، إلا أنه يشترط شروطاً [أو يضع قواعد] للترجمة في سياق حديثه عن ترجمة النص، فحسب ما يقول: أولاً؛ يجب أن تكون الترجمة عن اللغة الأصلية، لا عن لغة وسيطة، كما يشترط ثانياً، فيمن يقوم بالترجمة أن يكون لديه الذرية لمعرفة ما يوافق استعداد الشعب وحاجته ومزاجه "ويكون من النفع والفائدة بحيث يصلح من حاله، ويقوم من عوجه، ويعينه على التطور والانتقال" ⁶¹، وثالثاً يشترط على الناقل / المترجم أن لا يكون ملماً باللغة العربية التي ينقل إليها، أو حتى اللغة الأجنبية التي ينقل عنها فحسب، بل - حسب رأيه ونظريته في الترجمة - "بل هو خليق أن يُحسِنَ الفن الذي ينقله إحساساً تاماً، وأن يكون من إجادته بحيث يستطيع النقد والمناقشة إذا كان موضوعاً علمياً أو فلسفياً" ⁶²، أما إذا كان الموضوع أدبياً أو فنياً فالصعوبة - كما يقول - "أثقل عبئاً وأشق احتمالاً، لأن الناقل ملزمٌ حينئذ أن يكون من القدرة والكفاية بحيث يستطيع أن يقوم مقام المؤلف الأول، فيشعر بقلبه ويحسُّ بحبِّه، ويرى الأشياء بتلك العين التي رأى بها المؤلف، ويصفها بهذا اللسان الذي وصفها"، وبناء على هذه الشروط الثلاثة، ينتهي إلى صياغة مفهوم للترجمة، هكذا: "إن الترجمة في الفن والأدب ليست وضع لفظ عربي موضع لفظ أجنبي، إذ الألفاظ شديدة القصور عن وصف الشعور في اللغة الطبيعية، فكيف بها في لغة أخرى؟ إنما الترجمة الفنية والأدبية عبارة عن عملين مختلفين كلاهما صعبٌ عسيرٌ: الأول؛

⁵⁶ جيته، آلام فارتر، ترجمة الزيات (بيروت - لبنان: دار القلم، د.ت).

⁵⁷ غوته، فاوست، ترجمة محمد عوض محمد (القاهرة - مصر: مطبعة الاعتماد بشارع حسن الأكبر، 1929). ظهر العمل في جزأين، الأول عام: 1806، والثاني: عام 1832.

⁵⁸ جيته، آلام فارتر، 9.

⁵⁹ جيته، آلام فارتر، 9.

⁶⁰ جيته، آلام فارتر، 10.

⁶¹ جيته، آلام فارتر، 10.

⁶² جيته، آلام فارتر، 10.

أن يشعر المترجم بما شعر به المؤلف، وأن تأخذ حواسه وملكاتِه إن صَحَّ هذا التعبير. والثاني، أن يحاول المترجم الإعراب عن هذه الصورة والإفصاح عن دقائقها وخفاياها بأشد الألفاظ تمثيلاً لها وأوضحها دلالة عليها.

وخلاصة القول إن المترجم يجب أن يجتهد ما استطاع، لا في أن ينقل إلينا معنى الألفاظ التي خطتها يد المؤلف، بل في أن ينقل إلينا نفس المؤلف جلية واضحة تتبين فيها من غير مشقة ولا عناء، ما أثر فيها من ضروب الإحساس والشعور".⁶³

2.4. قواعد الترجمة

وبعد هذه القواعد، يتحدث عن ترجمة صديقه أحمد حسن الزيات لـ "آلام فارتز"، وهي الترجمة عن اللغة الفرنسية، مُقراً بصعوبة نقل العمل⁶⁴ إلى العربية: "ذلك لأنها صورة نفس كبيرة دقيقة الحسّ والعاطفة هي نفس لأنها صوّرت نفساً كبيرة دقيقة الحسّ والعاطفة هي نفس جوتة، ولأن فيها دقيق الوصف الحسّي من جهة، والآراء الفلسفية من جهة أخرى، ما يعسر فهمه والوقوف عليه"، ويستمر في ذكر أسباب الصعوبة قائلاً: "أضف إلى ذلك أن اللغة العربية لم تألف هذا الطريق. فإذا لاحظنا أن الأستاذ الزيات لم ينقل هذا الكتاب من لغته الأولى، وإنما نقله عن الفرنسية"⁶⁵، وأنه قد استطاع مع هذا كله أن يخرج لنا منه صورة صحيحة رائعة، عرفنا مقدار ما عانى في سبيل ذلك من مشقة وما كابده من صعوبة"، ومع كل الحوائل التي ساقها التي تحوّل دون ترجمة النص إلى اللغة العربية، إلا أنه يقرُّ بشبه يقين بنجاح الزيات فيما قام بما فـ "لقد وفق صديقنا الزيات إلى هذا كله حين نقل إلى اللغة العربية "آلام فرتز" للشاعر الفيلسوف "جوته"⁶⁶، وآليات التوفيق راجعة إلى تطابق ما قام به الزيات بما اشترطه من قواعد عند الترجمة، فالزيات "وُفّق إلى حُسْن الاختيار، فما كان لشعب يجلّ نفسه ويريد أن يعدّ بين الأمم الحية أن يجهل شاعراً فيلسوفاً كجوت قد أثر نبوغه الفني والفلسفي في الحياة العلمية والنفسية للعالم الحديث أشد تأثيراً"⁶⁷، وهو ما يتوافق مع الشرط القاتل: أن يكون للناقل الخبرة بما يتوافق مع استعداد الشعب. أما عن الكتاب المترجم فلأنه من الكتب التي أنشئت لتبقى أبد الدهر وقضى أن يكون الخلود لها نصيباً، فهي تخلد "لأنها لا تصف الأشخاص

⁶³ جيته، آلام فارتز، 11.

⁶⁴ جيته، آلام فارتز، 11.

⁶⁵ جيته، آلام فارتز، 11 ويشير الهامش إلى ([ترجم عن طبعة فلاميون وترجمة "سفلنج" و "بيتوب" وقوبل على ترجمتين أخريين]).

⁶⁶ التباين في اختلاف كتابة الأسماء، لأنني أنقلها كما هي مكتوبة، فعلى غلاف الرواية مكتوب آلام فارتز لجيته، ودخل التقديم بكتبتها طه حسين هكذا: آلام فرتز لجيته. لذا وجب التنويه.

⁶⁷ جيته، آلام فارتز، 11.

التي تفتى وتزول، وإنما تصف النوع الذي يبقى ويدوم"⁶⁸، ويضيف خصلة أخرى بمثابة العامل الأساسي للخلود ألا وهي أن الكتاب "لم يقف عند تمثيل الحياة النفسية للشباب في طُور من أطوارها، وإنما وضع للإنسانية مثالاً من الفضيلة تحسّ كل نفس الميل إليه وتود له بلعته أو دنت منه، فهو يمثل الإيثار والتضحية أحسن تمثيل، ويصوّر الولاء للأصدقاء والوفاء للأحباء أجمل تصوير، كل ذلك من غير تكلفٍ ولا تصنعٍ، ومن غير محاولة ولا عناءٍ"⁶⁹.

ونجاح الزيات يرجع أيضاً إلى أن الكتاب الذي اختار ترجمته إلى جانب شهرته التي تلزم كل ناشئ أن يقرأه ويتفهمه "يمثل حياة الآداب الأوروبية في عصر هو أشد العصور شبيهاً بهذا العصر الذي نسلكه"⁷⁰.

3.4. مقدمة فاوست لجوته

أما في مقدمته⁷¹ لترجمة محمد عوض محمد (ت: 1972م) لـ "فاوست"، فنراه يؤكد صلته بالمؤلف، وعلاقته التي تمتد إلى أعوام كثيرة، وهذه السنوات أهلتَه لأنه يعرفه جيداً، فيقول: "عرفته منذ أعوام هادئ النفس، صافي الضمير، كريم الخلق، عذب الحديث؛ وكاد يلذ لي أن أسمع له فأفهم كما كان يعجبني أن أتحدث إليه فيفهم عني؛ كل ذلك في سهولة ورفق، من غير تكلفٍ ولا محاولة. وكنت أقدر أن بينه وبين صلة خاصة تقرب المسافة بيننا أو تحوها"⁷²، فيعدّد خصائصه فهو كما يقول عنه: "درّس في مصر ثمّ في إنجلترا وعاد إلى مصر يحمل إجازات راقية في الجغرافيا، يحب اللغات ويدّرس منها ما يجد إلى درسه سبيلاً، فهو يتقن الإنجليزية والألمانية ويُحسّن الفرنسية وله من التركيبة حظ ومن الفارسية نصيب؛ لا يعنيه كثيراً أن يتكلمها في الأندية ودور التجارة؛ وإنما يعنيه أن يفهمها وينفذ إلى لبها الخالص"، ويستمر في ذكر صفاته هكذا: "رجل وقف الخلاصة من حياته على الجغرافيا واستطاع مع ذلك أن يعنى بالأدب، يأخذ منه بحظ موفور"، وبسبب موسوعية طه حسين وثقافته العالمية، ويقرن بينه وبين جوته فيقول مباشرة بعد أن ذكر له أحدهم هذه الصفات والخصال: "فقلت له معجباً ومبتسماً: إنه ليذكرني بجوته، فقد كان هذا الشاعر على ألمانيته طلعاً مسرفاً في الطموح إلى ما لا يعلم؛ يحسن لغات أجنبية ويلم بلغات أخرى ويحاول أن ينفذ إلى لباب هذه اللغات وآثارها الفنية والأدبية؛ لا تصرفه اللغات الجديدة عن اللغات القديمة، ولا تلهيه لغات الغرب عن لغات الشرق، فقد اتصل بالمستشرقين وقرأ صوراً من الأدب العربي، وحاول أن

68 جيته، آلام فارتز، 11.

69 جيته، آلام فارتز، 12.

70 جيته، آلام فارتز، 13.

71 يعترف طه حسين أنه هو الذي طلبه من المؤلف أن يكتب له المقدمة، وكان نتيجة ذلك أن تأخر صدور الترجمة لأشهر طوال. راجع:

غوته، فاوست، ح.

72 غوته، فاوست، ه.

يترجم إلى الألمانية أو ترجم بالفعل القصيدة المشهورة...." ويتابع المقارنة بينهما فيقول بالمثل "لم تكن اللغات وآدابها لتلهي جوته عن العلم، والجد في تحصيله والإمعان فيه، فقد كان يعني إلى آخر أيامه بالعلوم الطبيعية عناية لا تعدلها إلا عنايته بالأدب والفنون والفلسفة." 73

4.4 سمات المترجم

المسألة الجديدة التي يمكن أن تعدّ إضافة لمنهج في التقديم، هي حديثه عن الترجمة وجودتها، ومدى اتقان المترجم لدروجاها، فعن ترجمة فاوست يقول: "ولا أشك وأنا أتحدث إلى مترجم فاوست" أنه قد استطاع أن يلبس نفس جوته، ويحسّ كما كان يحسّ، ويرى الأشياء كما كان يراها؛ لا في أطوار الترجمة وحدها، بل في حياته العادية المتصلة. وسيستطيع كل قارئ عرف الأستاذ أن يتحقق هذا بنفسه حين يقرأ "فاوست" فيرى نفس جوته، ثم يتحدث إلى المترجم فيرى كيف اصطبغت نفسه بتلك الصبغة وكيف اتخذت لغته وأحاديثه هذه الألوان التي يراها فيعجب بها حين يقرأ ما في (فاوست) من لغة وحديث" 74. ويواصل تقرّظه للترجمة العربية قائلاً: "ففي هذه الترجمة دقة، وفيها ظرف ورقة، لم نعرفهما في التراجم العربية للأثر الأدبية الأوروبية. فأنت تقرأ هذه الترجمة فيخيل إليك أنك تقرأ كتاباً لا ترجمة" 75. وعلى الجملة يقر بأنها "ترجمة جيدة (وكما يقول) لا أعرف أي قرأت ترجمة أخرى لأثر من الآثار الأوروبية في لغتنا العربية تعدلها أو تدانها دقة وخفة وسهولة وظرفاً" 76.

وبعد الاطلاع على الترجمة ومقارنتها بما صدر من تراجم في غير العربية، وكذلك ما كتب عن جوته، وعن فاوست بوجه خاص يقول: "وأشهد لقد بهرتني الترجمة العربية، فما ينقصني إعجابي بها؛ وما أجد إلى تحقيق الشناء عليها سبيلاً. أما الدقة فليس فيها شك، وحسبي أن أقارن بين هذه الترجمة العربية وتراجم أخرى في لغات أخرى، فأظفر بالملاءمة التامة. ومن هذه المقارنات يستنتج "أن ترجمة صاحبي دقيقة دقة لا غبار عليها إلا في مواضع قليلة أعلن إليّ هو أنه تصرف فيها بعض الشيء، ولاحظت أن غيره من المترجمين الأوروبيين تصرف فيها أيضاً لأنها لا تستطيع أن تؤدي في غير الألمانية" 77.

73 غوته، فاوست، ح.

74 غوته، فاوست، ر.

75 غوته، فاوست، ح.

76 غوته، فاوست، م.

77 غوته، فاوست، ج.

يستعرض طه حسين لمنهجه في كتابة المقدمة ويلح على ضرورة قراءة العمل قبل الكتابة عنه، ولا يكتفي بقراءة الترجمة، وإنما يقول: "ولكن أليس من الحق عليّ أن أقرأ هذه الترجمة في لغات أخرى غير اللغة العربية، وبأقلام أخرى غير قلم الأستاذ عوض، وأن أقارن بين ما أحدثت الترجمة العربية في نفسي من أثر وأثارت من شعور وبين ما تحدثه وتثيره التراجم الأخرى في هذه النفس؟"،⁷⁸ ويتوسع في طلب المعرفة، ويسعى لقراءة ما كتبه الأدباء الأوربيون عنه، وينسب لنفسه التقصير قائلاً: "أليس من الحق عليّ أن ألمّ بشيء مما يكتبون لأقدم هذه الترجمة للناس عن شيء من العلم والبصيرة ودون أن أتورط في هذا الجهل المنكر الذي يتورط فيه من لا يقرءون (كذا) ولا يتخرجون مع ذلك من الكتابة والإسراف في الكتابة عما يعلمون وما لا يعلمون؟"⁷⁹

منهجه: الحديث عن المؤلف، وعن قدراته في الترجمة، ثم لا يحكي القصة، وإنما يسرد عن أثر القصة في الآداب العالمية، ففاوست "أثرت في الحياة الأدبية والفنية لهذا العصر الحديث آثارًا بعيدة لم تبلغ أمدها بعد ويظهر أنها لن تبلغ أمدها قبل وقت طويل"، أما عن فاوست "فليس هناك أديب من أدباء القرن الماضي ولا من أدباء هذا العصر إلا تأثر بفاوست، وليس هناك فيلسوف إلا تأثر بفاوست قليلاً أو كثيراً في فلسفته ولا سيما بفاوست الثاني الذي هو إلى الفلسفة أقرب منه إلى الأدب والبيان".⁸⁰

خاتمة

سعت هذه الدراسة منذ عنوانها إلى استجلاء بنية المنهج النقدي في الخطاب المقدماتي عند الدكتور طه حسين، وقد رأيت الدراسة على الرغم من أن بعض الباحثين أشاروا إلى جهود الفرنسي جيرار جينيت في تأصيل الخطاب المقدماتي في النصوص الأدبية مع اهتمامه بالعبثيات، إلا أن الخطاب المقدماتي كان بارزاً في الثقافة العربية الإسلامية، وقد ظهر مع مقدمات الكتب الإسلامية، بل إن ثمة كتابات اعتنت به وبتأصيله، أما بالنسبة للخطاب المقدماتي عند طه حسين، فقد شمل الكتب الإبداعية والفكرية والترجمات، وكان منهج طه حسين واحداً، الالفت أن القارئ لنقد طه حسين في كتاباته النقدية مثل: "حديث الأربعماء" على سبيل المثال، يجد أنه لا يوجد خلاف كبير بين المنهج الذي اتبعه فيه وبين كتابة المقدمات المنفصلة، فمثلاً من يقرأ ما كتبه طه حسين عن الأدب المظلم وكافكا، يجد أنه يبدأ بتعريفه بالمؤلف ومدى اتصاله به، ثم يتحدث عن إبداعه وسمات إبداعه، وأخيراً يربط بينه وبين مثل له في الأدب العربي كأبي العلاء المعري.

⁷⁸ غوته، فاوست، ط.

⁷⁹ غوته، فاوست، ط.

⁸⁰ غوته، فاوست، ط.

هذه الآلية التي يكتب بها مقالاته السيارة في الصحف والدوريات، هي نفسها ذات الآلية التي يلجأ إليها عندما يدفع إلى كتابة مقدمة لكتاب أحد الأصدقاء، أو عندما يُطلب هو بذاته أن يكتب المقدمة إعجابًا بالمؤلف وتقديرًا للكتاب.

وبعد تحليل بعض المقدمات كنماذج عينية للبحث، يتضح لنا أن منهج طه حسين في المقدمات يتسم بهذه الخصائص:

- الربط بين سياق التأليف (الثقافي والاجتماعي والسياسي) والجوانب الحياتية للمؤلف، وقد يكون الدافع من وراء هذا، التطرق إلى الظروف التي لازمت الكتابة، وكيف استطاع الكاتب أن يتحدى ويواجه هذه العقبات من أجل تحقيق هدفه من وراء تأليف الكتاب.
- الحديث عن الجانب الشخصي، وأثر هذا الجانب في تلقي الكتاب، فكثير من المقدمات هي لأصدقاء: أساتذة وتلاميذ، ومرجع هذا الاستطراد، يعود في المقام الأول لطبيعة في شخصية طه حسين نفسه، الذي يميل إلى الربط بين ما هو ذاتي وموضوعي، وثانيًا، ليكسر حدة العلمية التي تُعالجها الكتب التي يتناولها في مقدماته، ويأتي هذا كحيلة لترغيب القراء إلى قراءة هذه الكتب التي تتسم بالطابع العلمي الجاد.
- اتسم الخطاب المقدماتي عند طه حسين بالحوارية، تارة مع المادة التي يعرضها، وتارة ثانية مع إحدى القضايا أو الظواهر التي يشتبك معها.
- وضع في مقدماته للكتب المترجمة، منهجًا أقرب إلى النظرية في الترجمة، سواء في تحديده مفهوم المترجم أو الناقل حسب وصفه، ووظيفة الترجمة، وكذلك الشروط التي يجب أن تتوفر في المترجم الذي يقوم بالربط بين ثقافتين، أو بمثابة الجسر الذي يربط بين عالمين. وعناصر هذه النظرية مسرودة ومبسطة في المتن عاليًا، فلا حاجة لتكرار ما سبق ذكره.
- ركّز طه حسين في مقدماته على المنهج، أي طرائق الكتاب في عرض موضوعاتهم، وتأكيد طه حسين على المنهج يعود بنا إلى أطروحة الجامعة "ذكرى أبي العلاء المعري"، الذي كانت أول دراسة تتبع المنهج⁸¹ العلمي في الجامعة.

⁸¹ إبراهيم عبد الرحمن، "طه حسين والتراث"، علامات الرابع/السادس عشر (1995)، 33.

- كما كشفت المقدمات عن شخصية جديدة متوارية خلف الناقد المعنف، فهو هادئ الطبع، لين العريكة، يشدُّ من أزر تلاميذه وأصدقائه، ويثني على جهودهم، ويشيد بفضلهم.
- ومن الأشياء التي كشفتها المقدمات عن شخصية طه حسين، غيِّرتَه وحبِه لوطنه الجَمِّ، فغيِّرتَه تظهر في ثنائيه على جهد واصف غالي في دفاعه عن العرب وأسبقيتهم لفرنسا في الفروسية، وأنهم عرفوها قبلهم، وأيضاً في غضبه على شيوع ترجمات الشيرازي في لغات أخرى قبل العربية، ومن ثم نرى غبطته فيما كتبه واصف غالي، وبالمثل فرحته بترجمات الشواربي لغزليات الشيرازي. وفي كل هذا يظهر انتمائه إلى لغته ووطنه قبل كل شيء، وهو ما يدحض ادعاءات المتزمتين الذين نسبوه إلى الثقافة الغربية، في تجريد بحس هوي.

Kaynakça | References

- Abdurrahman, İbrahim. Taha Hüseyin ve't-Türâs, 'Alâmât, (Haziran, 1995), 20-48.
- Abdürrâzîk, Mustafa. *min 'Asâr Mustafâ Abdürrâzîk (Safehât min seferi el-Hayati ve-Müzekkirati Müsafır ve-Müzekkirat Mükim ve Asâr Uhra fi el-Edeb vel-İslah)*. Kahire: Dâru'l-Me'arif bi-Mısr, 1957.
- Ahmed, Casim en-Necdi. *Mehceü'l-Bahsi'l-Edebi inde'l-'Arab*. Irak:Vizaretü's-Sekâfeti ve'l-Fünûn, 1987.
- Bişri, Abdülaziz. *Kutuf*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısrıyyeti'l-'Ammeti li'l-Kitab, 1998.
- Bilal, Abdürrezzak. *Medhal ila Dirasetü 'Atebatı'n-Nassi-Dirase fi Mukaddimeti'n-Nakdi'l-Arabi'l-Kadim*. Fas: Afrikiyya eş-Şark, 2000.
- Bilabid, Abdülhak. 'Atebat Cirar Cinet mine'n-Nass ile'l-Menas. Cezayir: Menşuratü'l-İhtilaf. Beyrut: ed-Daru'l-Arabiyyeti li'l-Ulum Naşirun, 2008.
- Çiğam, Hasan Ahmed. *Mukaddimat*. Tunus: ed-Daru'l-Me'arif li't-Tab'ati ve'n-Neşr, 2016.
- De Lango, Andre. "fi İnşaiyyat el-Fevatih en-Nassiyye". çev. Suad bin İdris Nebi. *Nevafiz* .10 (1999), 19 - 69.
- Duvara, Fuad. 'Aşrati Üdeba Yetehaddesun. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısrıyyeti'l-'Amme li'l-Kitab, 1996.
- Ebü'l-Abbas, Takiyüddin el-Makrizi. *el-Meva'iz vel-İ'tibar bi-zikri'l-Hutati vel-Asar*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1987.
- Erhila, Abbas. "Mukaddimetü el-Kitab fi'l-Lugati vel-Istilah". *Cidde* 6/11 (1987), 314-330.
- Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslam*. Kahire: Aile Kütüphanesi, el-Hey'etü'l-Mısrıyyeti'l-'Ammeti li'l-Kitab, 1997.
- Eşhebun, Abdülmalik. 'Atebatü'l-Kitabe fi'r-Rivayeti'l-Arabiyyah. Suriye: Daru'l-Hivari li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2009.
- Goethe. *Alam Fartur*. Tercüme: Ahmed Hasan ez-Zeyyât. Beyrut: Daru Kalem, ts.
- Goethe. *Faust*. çev. Muhammed Avad Muhammed. Kahire: Matbaatu'l-İ'timad, 1929.
- Hasan, Ammar Ali. *Basiratü Hadira, Taha Hüseyin min Sitti Zevâya*. Abu Dabi: Merkezü'l-Lüga Abu Dabi, 2023.

Hamdavi, Cemil. "es-Simu'tika vel-'Anune." *'Alemü'l-Fikr*. 25/100 (Ocak, 1997), 79-112.

Heykel, Ahmed. *Şahsiyyat Edebiyye*. Kahire: Daru Ğarib, 2010.

Hüseyin, Taha. *Fi'ş-Şi'ri'l-Cahili*. Kahire: Matba'atü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1926.

Hüseyin, Taha. *Fi'l-Edebi'l-Cahili*. Kahire: Lecnetü't-Te'lîf ve'n-Neşr, 1933.

Hüseyin, Taha. *Tecdîd Zikrâ Ebi el-'Alâ*. Kahire: Matba'atü'l-Ma'ârif, 1937.

İdrisi, Yusuf. *'Atebat en-Nassi fi'l-Türâsi'l-Arabî vel-Hitab en-Nakdi'l-Mu'asir*. Beyrut: ed-Daru'l-Arabiyyeti li'l-Ulum Naşirun, 2015.

İyad, Şükri. *Mefhûmu et-Tab'*, Zimne Kitab: "Taha Hüseyin Mi'e min al-Nuhud". Kahire: Dâri'l-Fikr, 1989.

Kiyalî, Sâmi. *el-Fikr el-Arabî beyne Mâzihi ve-Hâdirihi*. Mukaddim: Taha Hüseyin, Kahire: Matba'atü'l-Me'ârif, 1943.

Kilito, Abdülfettah. *el-Hikayetü ve't-Te'vil, Dirasat fi es-Serd el-Arabi*. Fas: Dâru Tûbkâl li'n-Neşr, 1988.

Kilito, Abdülfettah. *el-Adab vel-Ğarâbe*. çev. Abdülkerim el-Hatib. Beyrut, Daru't-Tali'a, ts.

Mahfuz, Necib. *Hayatu Tabib*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Ammeti li'l-Kitab, 2013.

Mustafa, İbrahim. *İhya'ü'n-Nahv*. Kahire: Matba'atü Lecneti't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1937.

Nabi, Memduh Farag. *İstirdatü Taha Hüseyin*. Ürdün: 'Amman, Dâru Hutut ve Zilal, 2021.

Nallino, Carlo. *Tarîk el-Edeb el-'Arabî mine'l-Câhiliyyeti Hatta 'Asr Beni Ümeyye*. ed. Meryem Nallino. Kahire: Daru'l-Me'arif, 1954.

Şayib, Ahmed. *Dirase el-Luga el-Arabiyye bi Misr fi en-Nisfi el-Evvel min el-Karn el-İşrin*. Kahire: Daru'z-Zahiriyye li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1950.

Tayyib, Abdullah. *el-Mürşid ilâ fehmi Eş'ari el-'Arab ve-Sına'atihi*. Kuveyt: Kuveyt Hükümeti Basimevi, 1989.

Yektin, Said. "Beyan el-Kırâ'eti 'inda İbn el-Mukaffa' (min Hilal 'Ardihi li-Kitabi Kelile ve Dimne)". *Afak Dergisi* (1999).

E-ISSN 2645-9132

Bir Giriş Denemesi: Sülemî'nin *Tabakât*'inde Zühhd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?

Abdullah Taha ORHAN | <https://orcid.org/0000-0001-5055-4712> |
abdullahorhan@nevsehir.edu.tr

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tasavvuf Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/019jds967>

Öz

Bir ilmin tarihini yazabilmek ve onu dönemlendirmek o ilmin gelişim seyrini takip edebilmek için oldukça önemlidir. Bu, o ilmi bugüne ve yarına taşıyabilmek açısından elzemdir. Tasavvuf tarihi açısından da bu böyledir. Bu meyanda çağdaş tasavvuf araştırmaları literatüründe doğrudan veya dolaylı şekilde yapılmış tasavvuf tarihi dönemlendirmeleri mevcuttur. Fakat dönemlendirme açısından bakmamız gereken önemli bir literatür daha vardır ki o da özellikle hicrî dördüncü ve beşinci asır sûfi müelliflerinin kendilerinden önceki birkaç yüzyıllık tarihî birikimi tasavvuf açısından nasıl değerlendirdikleridir. Zira onlar, yaşadıkları çağda tasavvuf ilminin temsilcileri iken aynı zamanda birer tasavvuf tarihçisi olarak da vazife görmüşlerdir. Sülemî (öl. 412/1021), Kuşeyrî (öl. 465/1072) ve Hücvârî (öl. 465/1072) bu bağlamda özellikle göz önünde bulundurulması gereken yazarlardandır. Biz bu çalışmada bu isimlerden kronolojik olarak ilk sırada yer alan Sülemî'ye odaklanacağız. Sülemî'nin tebeu't-tâbiîn tabakasına kadar gelen dönemi "zühhd" kelimesini kullandığı bir isimle (*Kitâbü'z-zühhd*), kronolojik olarak İbrahim b. Edhem'le başlayan dönemiyse "sûfiyye" kelimesini kullandığı bir isimle (*Tabakâtü's-şûfiyye*) kitaplaştırması onun zihninde var olan tasavvuf tarihi okumasını anlamamız açısından bir ipucu barındırır. Çalışmada bu ipucundan hareketle onun *Tabakâtü's-şûfiyye*'inde zühhd/zâhid kavramlarını kullanımını anlamaya ve yorumlamaya çalışacağız. Bunu yaparken Sülemî külliyyâtının diğer eserlerine de bu bağlamda müracaat edeceğiz. Tespitimize göre Sülemî *Tabakât*'ta ve diğer eserlerinde zühhdü temelde üç farklı

bağlamda kullanmıştır: amel/ibadet/riyâzat ve mücâhede olarak zühd; marifete/tasavvufi ilme kıyasla nâkıs bir makâm olarak zühd ve tasavvuf anlamında zühd. Özelden genele doğru giden bu üç bağlamdan zühdün tasavvuf anlamında zikredildiği bağlamın en belirleyici anlam alanı olduğu görülür. Sonuç olarak Sülemî'ye göre zühd ve tasavvuf arasında bir süreklilik ve kısmen aynılaşma olduğu göze çarpar. Bir eseri merkeze alarak yapılan bu kısa hacimli çalışmadan “Sülemî'nin tasavvuf tarihi dönemlendirmesi” gibi büyük bir amaca ulaşmak elbette mümkün değildir, fakat burada ulaştığımız mütevazı sonuçların ileride bu yönde, yani klasik dönem sûfi müelliflerinin tasavvuf tarihi algılarını ortaya çıkarma noktasında ışık tutucu olacağına inanıyoruz. Benzer araştırmaların söz gelimi yukarıda ismi geçen Kuşeyrî ve Hücvîrî bağlamlarında da gerçekleştirilmesi birer tasavvuf tarihçisi olarak erken dönem sûfi müelliflerinin tasavvuf tarihi kavramsallaştırmalarını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Diğer taraftan Sülemî'nin zühd kavramı kullanımı üzerinden yaptığımız bu okumanın bağlamı farklı kavramlar üzerinden de ilerletilebilir. Örneğin sıdk, fakr, melâmet ya da fütüvvet gibi ana kavramların Sülemî'nin düşüncesindeki yerini görmek onun tasavvuf tarihi dönemlendirmesini doğruya daha yakın olarak konumlandırmamızı kolaylaştıracaktır.

Anahtar Kelimeler

Tasavvuf, Zühd, Sülemî, *Tabakât*, Dönemlendirme.

Atıf Bilgisi

Orhan, Abdullah Taha. “Bir Giriş Denemesi: Sülemî'nin *Tabakât*'ında Zühd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?”. *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz 2024), 63-86.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1497570>

Geliş Tarihi	07.06.2024
Kabul Tarihi	30.07.2024
Yayın Tarihi	31.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma Kasım 2023-Ocak 2024 ayları arasında bağımsız ve çevrimiçi olarak gerçekleştirdiğimiz <i>Tabakātu's-süfiyye</i> Atölyesi'nin bir ürünüdür. Yazının ana fikrinin şekillenmesine vesile olan tüm katılımcılara teşekkür ederim.
Etik Bildirim	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
	ulumdergisi@gmail.com

**A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamî's Ȧbaqât Be Read in the Context of
Periodizing the History of Sufism? | 65**

Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamī's *Ṭabaqāt* Be Read in the Context of Periodizing the History of Sufism?

Abdullah Taha ORHAN | <https://orcid.org/0000-0001-5055-4712> |
abdullahorhan@nevsehir.edu.tr

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Divinity,
Department of Tasawwuf, Nevşehir, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/019jds967>

Abstract

It is essential to write the history of a science and therefore to periodize it to follow the course of development of that science and to carry it today. This is also the case for tasawwuf. In this regard, there are periodizations of Sufi history in the contemporary literature. However, there is another important literature that we need to look at, and that is how Sufi authors of the fourth/fifth centuries of Hijra periodized the historical accumulation. Because while they were representatives of tasawwuf in their time, they also served as historians of it. In this context, Sulamī (d. 412/1021), Qushayrī (d. 465/1072) and Hujwīrī (d. 465/1072) are among the authors who should be taken into consideration. In this study, we will focus on Sulamī who was the first among them. The fact that Sulamī used the word “zuhd” to refer to the period up to *taba al-tābīn* and word “sūfiyya” to refer to the period beginning with Ibrāhīm b. Adham provides a clue to understand his reading of history. Thus, I will interpret his use of the concept zuhd in his *Ṭabaqāt*. In doing so, I will refer to other works of Sulamī. According to my findings, Sulamī uses zuhd in three different contexts: as deeds; as an inferior station compared to *mārifā*; and as the equivalent of tasawwuf. Among these three contexts, the context in which zuhd is used in the meaning of tasawwuf is the most decisive. As a result, there is a continuity and partial syncretization between the two. Although it is not possible to achieve a grand goal as “Sulamī's periodization of history” from this short study, I believe humble conclusions I reached will shed light. Conducting similar studies in the contexts of Qushayrī and Hujwīrī will enable us better understand the conceptualizations of Sufi history by early authors. On the other hand, the context of this reading through Sulamī's use of the concept of zuhd can be furthered through

A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamī's Ṭabaqāt Be Read in the Context of Periodizing the History of Sufism? | 67

different concepts. For example, seeing the place of main concepts such as *sidq*, *faqr*, *malāma*, or *futuwwa* in Sulamī's thought will make it easier for us to better position his periodization of Sufi history closer to the truth.

Keywords

Tasawwuf, Zuhd, Sulamī, Ṭabaqāt, Periodization.

Citation

Orhan, Abdullah Taha. "A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamī's Ṭabaqāt Be Read in the Context of Periodizing the History of Sufism?". *ULUM Journal of Religious Inquiries* 7/1 (July 2024), 63-86.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1497570>

Date of Submission	07.06.2024
Date of Acceptance	30.07.2024
Date of Publication	31.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This work is a product of the <i>Ṭabaqāt al-sūfiyya</i> Workshop, which we conducted independently and online between November 2023 and January 2024. I would like to thank all the participants who helped shape the main idea of the article. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ulumdergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Tasavvuf tarihini dönemlendirmek çağımız araştırmacılarının karşı karşıya olduğu en önemli meselelerden biridir. Zira bir bilimin tarihî dönüm noktaları anlaşılmağınsızın o bilimi bihakkın kavramak ve o bilimde derinleşme sağlamak mümkün olmayacaktır. Bir dönemlendirme olarak sayabileceğimiz doğrudan veya dolaylı bazı girişimler elbette var ve yenileri de yapılmaya devam ediyor.¹ Diğer taraftan hem tasavvuf ilminin kendi çağlarında yaşayan birer temsilcisi hem de tasavvuf tarihçisi olarak nitelendirilebilecek mütekaddimûndan bazı sûfi müelliflerin varlığı, yapılacak muhtemel bir dönemlendirme için evveleminde onların kendilerinden öncesini nasıl yorumladıklarına bakmamız gerektiğini bize

¹ Örnek olarak bk. Ekrem Demirli, "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvurun İlim Olma Mücadelesi", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2016), 1-29. Ayrıca farklı dönemlendirmelere ilham vermesi açısından bazı tarihçilerin tasavvuf tarihine ilişkin okumaları da göz önünde bulundurulmalı. İlgili isimlerin mukayeseli bir değerlendirmesi için bk. Abdullah Taha Orhan, "Tasavvufun Teşekkül Sürecine Yeni Yaklaşımlar: Başer, Karamustafa ve Green Örnekleri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 41 (31 Ocak 2019), 171-182. Tasavvuf tarihi dönemlendirmelerinin özellikle Kuzey Amerika sathında geldiği noktayı ana hatlarıyla görmek için şu teze bakılabilir: Alırza Farımaç, *Kuzey Amerika'da Tasavvuf Tarihi Yazımı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 123-132. Dönemlendirmenin Kıta Avrupası'ndaki görünümünü için bk. Sevdener Cebeci, *Kıta Avrupası'nda Tasavvuf Tarihi Yazımı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 108-123. Bu tabloda özellikle Batı tarihyazımı içerisinde İngiltere dışında kalmaktadır, dolayısıyla son dönemde en etkili söylemlere sahip olan ve fakat esasen eğitiminin önemli bir bölümünü Kuzey Amerika'da alıp orada da çalışmış olduğu halde muhtemelen an itibarıyla Oxford'da olduğundan Christopher Melchert, ilgili tezlerin yazarları tarafından araştırmanın dışında bırakılmıştır. Melchert'in tasavvuf tarihine ilişkin tartışılması gereken pek çok iddiası olmakla beraber evveleminde tam da bu konuda, yani tasavvufla zühhd arasındaki ilişkiyi tasavvuf öncesi zahidane dindarlık pratikleri üzerinden tartıştığı şu kitabını nazar-ı dikkate almak gerekiyor: Christopher Melchert, *Before Sufism: Early Islamic Renunciant Piety* (Berlin, Boston: DeGruyter, 2020). Melchert'in 1996 tarihli ilgili makalesinden 24 sene sonra yayımlanan bu eserinde yer alan "The transition to Sufism" (177-194) başlıklı bölüm bu konudaki görüşlerinin temel olarak değişmediğini gösteriyor. Bu bağlamda Batı kaynaklı tasavvuf tarihi dönemlendirmelerindeki zaaf noktalarını çok öz bir şekilde veren şu kısa ama derinlikli yazıya da müracaat edilebilir: Hacı Bayram Başer, "Zühdden Marifete Tasavvufun Seyri: Tasavvuf Tarihinin Dönemlendirilmesi Üzerine", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 37 (2019), 36-39. Başer bu yazıda Batı'daki dönemlendirme girişimlerinin - bizim bu yazıda Süleimî'nin *Tabakât*'ında da olmadığını iddia ettiğimiz gibi- tasavvufun klasik kaynaklarında karşılığının olmadığını söyledikten sonra kendi dönemlendirme önerisini kısaca izah ediyor.

ihtar eder. Sülemî (öl. 412/1021), Kuşeyrî (öl. 465/1072) ve Hücûvîrî (öl. 465/1072) gibi isimler, bu müellifler listesinin başında zikredilmelidir. Bu çalışmada tasavvuf tarihini dönemlendirme bağlamında ışık tutucu bir nokta olarak Sülemî'nin *Ṭabaqâtü's-şûfiyye*'sinde çizdiği zühd/zâhid profilini anlamaya ve bunun üzerinden bazı yorumlar geliştirmeye çalışacağız. Yazıda öncelikle Sülemî'nin bu eserdeki zühd/zâhid kullanımlarını üç başlık altında tasnif ederek örnekleriyle izah edecek ve ardından diğer eserlerinden hareketle bu tasnifi teyid etmeye gayret edeceğiz. Buradan hareketle Sülemî'nin "zühd dönemi-tasavvuf dönemi" gibi bir tasavvuf tarihi ayırımına sahip olup olmadığını sorgulayarak bundan sonra yapılabilecek çalışmalara işaret edeceğiz.

Sülemî'nin sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerini *Kitâbü'z-zühd* isimli günümüze ulaşmayan eserinde ele alırken² İbrahim b. Edhem'den (öl. 161/777-8) itibaren kendisine kadar gelen yaklaşık iki asırlık dönemi *Ṭabaqâtü's-şûfiyye*'de ele alması araştırmaya başlangıç açısından önemli bir noktadır. Buradan sanki Sülemî'nin zihninde bir zühd dönemi-tasavvuf dönemi ayrımı varmış gibi görünür. Buna göre ilk bakışta kabaca hicrî 150'lere kadar olan dönemi zühd dönemi, hicrî 150-400 arasını ise tasavvuf dönemi şeklinde isimlendirmek mümkündür. Fakat *Ṭabaqâtü's-şûfiyye*'ye daha yakından baktığımızda Sülemî'nin zühdle tasavvuf arasında bu kadar net bir ayrım yapmadığını görürüz. Tasavvuf tarihini bir nevi Sülemî'nin *Ṭabaqât*'ı üzerinden okumak gibi olan bu mütevazı girişimimizin benzerleri daha evvel de yapılmıştır. Bunların en öne çıkanı Christopher Melchert'in ilgili çalışması olmuştur.³ Melchert mevzubahis makalesinde Sülemî'nin *Ṭabaqât*'ında özellikle ilk tabakada yer alan isimlerin zâhid karakterinin daha

² Bunu bizzat Sülemî'nin kendisinden, *Ṭabaqât*'ının mukaddimesinden öğreniyoruz: Ebu Abdurrahman Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfler: Tabakâtü's-sûfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 2. Çalışma boyunca *Tabakât*'a yapılacak atıflarda Türkçe-Arapça karşılaştırmalı olan bu neşir kullanılacaktır. Metinden yapılan Türkçe tercümelelerde bu nüshadaki tercümeden istifade etmekle birlikte anlamı açacağına düşündüğümüz bazı yerlerde küçük tasarruflarda bulunduk.

³ Christopher Melchert, "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.," *Studia Islamica* 83 (1996), 51-70. Makalenin Türkçe tercümesi için bk. Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 231-258. Melchert makalenin henüz başlarında tasavvufun gelişim seyrinin kronolojik olarak Sülemî'nin tabakâtından takip edilebileceğini düşündüğünü açıkça ifade eder (53).

belirgin olduğunu, hicrî üçüncü asrın ortalarından itibaren ve özellikle de Zünnûn el-Mısrî (öl. 245/859) ile beraber tasavvufa geçişin yaşandığını, bu dönüşümün de *Ṭabaḳāt*'ın ilerleyen tabakalarında takip edilebileceğini iddia eder.⁴ Ona göre zühhdî ve tasavvufî dindarlık biçimleri birbirinden ayrılır ve bu ayrımın temelinde daha çok tanrı-insan ilişkisine dair bir tasavvur farkı yatar. Zühhdî dindarlıkta ilişki kuldan tanrıya doğruyken tasavvufî dindarlık modelinde ilişki karşılıklıdır: Örneğin kul nasıl Allah'ı seviyorsa Allah da onu sevmekte ve kul da bunun farkına varabilmektedir. Bu iki dindarlık biçimini farklı oranlarda, aynı anda, bir arada ve tek bir kişide görmek de mümkündür. Mamafih aralarında bir gerilim vardır, nitekim bu yüzden kendisi de esasen zâhid biri olan Gulâmu Halil (öl. 275/888) tasavvufî dindarlık biçimine itirazından ötürü sûfilere savaş açmış ve meşhur kovuşturma hadisesi yaşanmıştır.⁵ İşte tüm bu serencâmda bu iki farklı anlayış ve yaşayış tarzını uzlaştıran kişi Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) olmuştur.⁶ Melchert'in çizdiği bu tabloda evvelemerde zühhdî ve tasavvufî dindarlığın farkları tebellür etmediği gibi⁷ başta iddia ettiği üzere Sülemî'nin *Ṭabaḳāt*'ı bu anlamda bir zühdden tasavvufa geçişi kronolojik olarak desteklememektedir. Çalışmanın sınırlarını aşacağı için bu noktaya daha fazla giremesek de böylesi bir dönemlendirme iddiası

⁴ Tam bu noktada Sülemî'nin de talebelerinden olan Kuşeyrî'nin sûfi isminin iştihârına dair söylediği meşhur sözü hatırlamakta fayda var. Burada Kuşeyrî sahâbe, tâbiûn, etbau't-tâbiîn, zühhd-ubbâd ve ardından tasavvuf şeklinde isimlendirmeler üzerinden bir nevi dönemlendirme yapar. Buna göre tasavvuf kelimesi hicrî 200'lerden evvel yaygınlık kazanmış olmalıdır: Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, ed. Muhammed Adnan eş-Şerfâvî (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2017), 100. Kuşeyrî'nin bu tasavvuf tarihi okuması Sülemî'ninkiyle benzer. Zira birazdan işaret edeceğimiz gibi Sülemî de takriben hicrî 150'lerden önceki dönem için *Kitâbü'z-zühhd*'ü yazarken İbrahim b. Edhem'den itibaren başlayan yeni dönem için *Ṭabaḳâtü's-şüfiyye*'yi yazmıştır. Diğer bir deyişle ona göre de tasavvuf kelimesinin hicrî 200'lerden önce genel kabul gördüğü söylenebilir.

⁵ Melchert, "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.", 65.

⁶ Melchert, "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.", 66-70.

⁷ Makalenin başında zühdden tasavvufa geçişi savunanlarca henüz zühhdî ve tasavvufî olanın net bir şekilde tanımlanmadığını ifade eden Melchert, bu makalede kendisi de bu kavramları netleştirmeden kullanır. Bu nedenle de söz gelimi çok erken bir dönemde ortaya çıkan hâller-makâmlar sistematiğinin neden "tasavvufî" kapsamına alınamayacağına dair söyledikleri ikna edici olmaz. Bk. Melchert, "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E.", 51.

için her şeyden önce zühdi ve tasavvufî dindarlık biçimlerinin daha net bir şekilde tanımlanması gerektiğini söylemekle yetinelim.

Mehmet Uyar'ın zühd kavramının erken dönem tasavvufundaki dönüşümünü ele aldığı iki makalesi burada bizim yapmak istediğimiz araştırmaya zemin teşkil edebilecek çalışmalar arasında zikredilmelidir.⁸ Uyar özellikle 2023 tarihli yeni makalesinde Sülemî'nin *Ṭabaqât* ricâlini esas alarak zühde dair ibareleri kronolojik olarak sıraladıktan sonra hicrî iki, üç ve dördüncü asırlarda zühd söylemlerinde anlamlı bir fark olup olmadığını tespit etmeye çalışmıştır. Neticede kısmen Melchert'e benzer şekilde üçüncü asırdan itibaren zühd söylemlerinde bâtına doğru temayül anlamında bir değişim olduğunu tespit etmiştir. Fakat bu değişimin mutlak manada olmadığını da sonuç kısmında eklemeyi ihmal etmemiştir. Benzer bir biçimde çalışmamızın ilerleyen bölümünde görüleceği gibi zühdün olumlu veya olumsuz, zâhirî veya bâtînî kullanımlarını coğrafya veya dönem şeklinde sınırlamak mümkün gözükmemektedir. Buradan Sülemî'nin *Ṭabaqât*'ında zühdün kullanımına intikal edebiliriz.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sülemî bu eserde zühd/zâhid kavramlarını temelde üç farklı bağlamda kullanıyor. Birincisi marifete nispetle nâkıs bir makâm olarak ve kısmen olumsuz anlamlarıyla zühd, ikincisi tasavvuf veya melametle eşanlamlı olarak zühd ve son olarak ibadet/riyâzat anlamında zühd. Bu noktada şunu hatırlatmakta fayda var: Sülemî'nin *Ṭabaqât*'ı bir rivayet derlemesi gibi görünse ve müellifinin nazariyatını doğrudan aktardığı bir eser olmasa da eserin hem organizasyonunda hem de satır aralarında Sülemî'nin kendi tasavvuf nazariyesini inşa ettiği açıkça görülür.⁹ Eserine alacağı sûfleri tercih kriterlerinden aktardığı sözlerin seçimine ve sıralanmasına, tabakaların düzenine kadar çok çeşitli

⁸ Mehmet Uyar, "Zühd Örneği İzinde Tasavvufta Kavramların Somuttan Soyuta Dönüşümü", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 291-311; Mehmet Uyar, "Sûfi Tanımları ve İbareleri Bağlamında Zühd Kavramı", *İlahiyat* 11 (31 Aralık 2023), 95-120.

⁹ Bu eserin ve genel olarak sûfi tabakât kitaplarının sadece rivayet eserleri değil, aynı zamanda birer dirayet/nazarî bir inşa eseri olduğuna dair bk. Soner Eraslan, *Sûfi Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022); Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017). Karamustafa'nın, içinde önemli düzeyde biyografi bölümleri de içeren eserleriyle Kuşeyrî ve Hücvîrî'nin "tasavvufu Şâfiî-Eş'arî ve Hanefî-Matürîdî ekolleriyle aynı eksene yerleştirmeyi başardıkları" şeklindeki tespiti husûsan dikkate değerdir (136).

noktalarda Sülemî'nin seçici bir yazar olarak metindeki varlığı hissedilir.¹⁰ Buna binaen tüm bu tercihlerinden oldukça dikkatli bir yazar olduğunu anladığımız Sülemî'nin bu eserde çeşitli sûflerden aktardığı sözleri onayladığını kabul ederek yorumlayacağız. Bu çalışmayla Sülemî'nin tasavvuf tarihi okumasını ya da dönemlendirmesini etraflıca ortaya koymak gibi bir hedefimiz olmadığını, nitekim bu hacimde ve bir eseri merkeze alarak yapılacak bir çalışmayla bunun mümkün olmayacağını ifade etmeliyiz. Sülemî'nin tasavvuf tarihi dönemlendirmesini net bir şekilde ortaya çıkarmak gibi bir iddiamız olmadığı gibi genel olarak erken dönem sûfi müelliflerinin tasavvuf tarihi okumalarına dair de bir iddiamız yok. Ayrıca yeni bir tasavvuf tarihi dönemlendirmesi teklifinde de bulunmuyoruz. Burada sadece yapılacak daha ileri araştırmalara yardımcı olmayı amaçlıyoruz. Binaenaleyh Sülemî'nin tasavvuf tarihçiliğini ortaya koyabilmek için hem onun bütün külliyyâtını dikkatli bir şekilde iç karşılaştırmalarla okumak gerektiği gibi hem de sâir sûfi müelliflerle karşılaştırmalı bir biçimde okumak gerekecektir. Söz gelimi Kuşeyrî'nin eserine aldığı ve almadığı isimlerle Sülemî'nin eserine aldığı ve almadığı isimlerin mukayesesi, dahası eserlerine alsalar da özellikle Bâyezid-i Bistâmî, Hakîm et-Tirmizî veya Cüneyd gibi kurucu isimleri sunuş tarzlarındaki farklılıkların tespiti gibi kritik önemde ameliyelerle daha net bir tabloya ulaşılabilecektir.

Şimdi zühdün, Sülemî'nin *Tabakât*'ındaki bahsi geçen üç farklı kullanım bağlamını özelden genele doğru inceleyebiliriz.¹¹

¹⁰ Eserin organizasyonuna ve içeriğine dair çeşitli yorumlar da içeren şu çalışmaya bakılabilir: Mehmet Uyar, *Sülemî'nin Tabakât'ında Sûfi Çevreler* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2023). Bu çalışmanın kapsamı dışında olduğu için şimdilik bu önemli noktaya, yani dikkatli ve literatür kurucu bir yazar olarak Sülemî'nin eserdeki varlığı ve yönlendirici hususiyeti meselesine sadece işaret etmekle yetiniyoruz.

¹¹ *Tabakât*'taki zühd ve zâhid kullanımları bazı küçük farklarla şu çalışmada da derlenmiştir: Emine Sümeyra Tatlıdil, *Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin Tabakâtı's-Sûfiyye'sinde Haller ve Makamlar* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 65-70. Burada herhangi bir tasnife gidilmeksizin Sülemî açısından seyrusülükte bir makâm olarak zühdün anlamı ve kapsamı üzerinde durulmuştur. Yine şu çalışmada Sülemî'nin makamlar tasnifi bağlamında zühde marifet makamları arasında yer verilmiştir: Hatice Gargu Karadeniz, *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 136-137.

1. Amel/İbadet/Riyâzat Olarak Zühd

Ṭabakât'ta zühdün ilk mânâsı olan ve daha çok amelî/pratik tasavvufla ilgili olarak, yani riyâzat ve mücâhede bağlamında kullanıldığı örnekler şöyledir:

Sûfî	Bölge	Vefat tarihi	Ṭabaqât'taki ilgili ibâre	Bulunduğu tabaka/sayfa
Yahyâ b. Muaz er-Râzî	Horasan	258	Zühd üçtür: killet, halvet, açlık.	1/61
Ebu Hamza el-Bağdâdî	Bağdat	289	Kalbinden dünya sevgisini gideren rahat etmiştir. Kalpten dünya sevgisi gidince yerine zühd gelir. Zühd gelince de tevekküle sebep olur.	3/180
Ebu Hamza el-Bağdâdî	Bağdat	289	Kime üç şeyle birlikte şu üç şey lütfedilmişse o kimse afetlerden kurtulmuş demektir: Kanaatkâr bir kalbe eşlik eden boş bir karın, her daim zühde eşlik eden devamlı fakirlik ve daimî zikre eşlik eden kâmil bir sabır.	3/180
Muhammed b. Fazl el-Belhî	Belh	319	Miden dünyadır. Midene karşı zâhid olduğun ölçüde dünyaya karşı da zâhid olursun.	2/124
Huldî	Bağdat	348	Zühd etmek isteyen önce riyâset sevdasından vazgeçsin. Sonra da nefsinin arzu ve isteklerini alabildiğince azaltsın.	5/281
Bündâr b. Hüseyin	Şîrâz	353	Bütün sûfiler ... vahdaniyet hususunda söz birliği ettikten sonra kendilerinde zuhûr eden hâle göre	5/303

74 | Bir Giriş Denemesi: Sülemî'nin *Tabakât*'ında Zühd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?

			bir isim almış ve onunla nitelenmişlerdir. Mesela müctehid, zâhid , âbid, hâif, râci, gani, fakir, mürid, murad, sâbir, razı, mütevekkil, muhib, müstehtir, müste'nis, müştak, vâlih, hâim, vâcid, fâni, baki ve benzeri pek çok isim almışlardır. Bazen bu hallerin hepsi bir sûfide toplanabilir. Bu durumda ona bütün halleri kapsayan bir isim verilir.	
--	--	--	--	--

Bu rivayetlerden yola çıkarak Sülemî'nin zühdü *Tabakât*'ta esasen en az kullandığı bağlamın, kelimenin ilk anlamı olan terk, mücâhede, riyâzat gibi amelî/pratik anlam bağlamları olduğunu söyleyebiliriz. Bir diğer deyişle Sülemî zühdün ilk akla gelen bağlamından hareket ederek kavramı geniş anlamıyla tasavvuf bağlamına taşıyacak fakat bunu zühdün marifete nispetle nâkıs bir merteye olduğunu göz ardı etmeden yapacaktır. Sülemî bu ilk ve en dar kapsamdaki kullanımlarında bile zühdü büyük resimde marifete giden yolda kritik bir basamak olarak konumlandırmıştır. Bu açıdan Sülemî'nin, aslında külliyâtının tümüne sâri olan itidalli, dengeli perspektifinin zühd örneğinde devam ettiğini söylemek mümkündür. Buradan anladığımız kadarıyla o, zühdü ne aşırı yererek tahfif etmiş ne de bütün bütün tasavvufla eşitleyerek haddinden fazla bir yük yüklemiştir.

2. Siyasî ve Kültürel Etkiler

Amelî pratikler olarak zühdün tasavvufî kesin bilgi mertebesi olan marifetle kıyaslanarak seyrisülûkün başlarında kat edilmesi gereken bir merteye olduğuna işaret eden kullanımlar şu şekildedir:

Sûfi	Bölge	Vefat tarihi	<i>Tabakât</i> 'taki ilgili ibâre	Bulunduğu tabaka/sayfa
Dârânî	Şam	215	Zâhidlerin son adımı mütevekkillerin ilk adıdır.	1/42

A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamî's *Ṭabaqât* Be Read in the Context of
Periodizing the History of Sufism? | 75

Bâyezid-i Bistâmî	Horasan	234	Ârifin kaygısı umduğu şeydir, zâhidin kaygısı ise yiyeceği şeydir.	1/39
Zünnûn el-Misrî	Mısır	245	Marifet konusunda sakın iddia sahibi olma, zühdü meslek edinme ve ibadetin zâhiriyle yetinme.	1/7
Yahyâ b. Muaz er-Râzî	Horasan	258	Zâhidin dışı saf, içi bulanık; ârifin içi saf, dışı bulanıktır.	1/60
İbnü'l-Cellâ	Şam	306	Medh ve zemmin nazarında eşit olduğu kişi zâhid , farzları vakti girer girmez eda eden âbid, bütün fiillerin Allah'tan olduğunu bilen muvahhidir. ¹²	2/99
Abdullah b. Muhammed el-Harrâz	Rey	310	Açlık zâhidlerin , zikir âriflerin gıdasıdır.	3/175
Muhammed b. Fazl el-Belhî	Belh	319	Zâhidler gözleriyle, âriflerse kalpleriyle ağlar.	2/125
Vâsitî	Merv	320	Vera' ehlinin veraı ve zâhidlerin zühdü ancak ve ancak sırlarındaki arazların büyüklüğünden ileri gelir. Kim edebiyatla arazlardan yüz çevirirse veya Hakk'a olan ihtiramından	3/187

¹² Bu sözde olduğu gibi, bu başlık altında yer alan bazı sözlerde doğrudan marifet veya ârif kelimesi geçmiyor. Ancak örneğin bu sözde muvahhid ve zâhid ikilemi üzerinden amelî zühde ilmî/imânî tevhid arasında bir ikilik kurulduğu için bu sözü bu başlık altında değerlendiriyoruz.

76 | Bir Giriş Denemesi: Sülemî'nin Tabakât'ında Zühd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi
Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?

			dolayı veraa yönelirse o kimse veranda sâdık, edebinde de hikmet sahibidir.	
Vâsîfî	Merv	320	Zühd, sabır, tevekkül ve rıza marifetle bağdaşmaz. Çünkü bunlar bedenlerin sıfatıdır.	3/187
Ebû Abdullah et-Turûğbezi	Tûs	350'den sonra	Sûfî rabbiyle, zâhid nefsiyledir.	5/324
Ebû Abdullah ed-Dîneverî	Medîne	?	Zühdün yorgunluğu bedene mârifetin yorgunluğu kalbedir.	5/338

Sülemî eseri boyunca Bâyezid, Zünnûn, Yahyâ b. Muaz, İbnü'l-Cellâ ve Vâsîfî gibi büyük sûflilerden aktardığı bu sözlerle zühdün marifete nazaran nâkıs bir merteye olduğuna, kavramı olumsuz anlamlarıyla da kullanarak işaret eder. İlk olarak Bâyezid'den aktarılan sözü eserdeki yeriyle, siyak ve sibakıyla daha rahat anlarız; zira bunun bir öncesinde nakledilen söz, meşhur “marifeti aç bir karın ve çıplak bir bedenle elde ettim.” rivayeti, bir sonra gelen ise “Ne mutlu tek derdi olana ki ne gözünün gördüğü ne de kulağının duyduğu kalbini meşgul eder.” ifadesidir. İşte bu bağlamda kendi içinde bir paradoks barındıran ve çelişkili görünen bu iki sözü şöyle telif etmek mümkündür: Marifete giden yol zühdden geçer, fakat zühd sadece yeme-içmeden kesilmek değil kalbi Hak dışındaki tüm ilgilerden kesmektir. Henüz bu mertebeye gelmemiş bir zühde sahip olan zâhid, cümlede dendiği gibi, terk ettiği yiyeceklerle zihnen/kalben meşgul olmaya devam eder. Dolayısıyla o henüz eksiktir. Zünnûn'a nispet edilerek aktarılan ikinci rivayette zühdün ibadetin zâhiriyle ve iddia sahibi olmakla ilişkilendirildiğini görürüz. Buradan ayrıca zühdü meslek edinenlerin var olduğunu ve onların eleştirildiğini de düşünebiliriz. Devamında Yahyâ b. Muaz'dan nakledilen rivayette zühdün zâhirle, marifetin bâtınla ilişkilendirilmeye devam edildiğini anlarız. Burada ârifin, Sülemî'nin de tercih edeceği şekilde -Yahyâ b. Muaz'ın teknik anlamda bir “melâmî” olduğunu

iddia etmeksizin- sanki melâmî gibi nitelendiğini söyleyebiliriz, zâhidse henüz zâhirde kalmış bir mübtedidir. İbnü'l-Cellâ'nın sözünde zühhd-melâmet ilişkisinin farklı bir bağlama taşındığını görebiliriz. Yukarıda ârif melâmîyle eşitlenirken burada zâhid melâmîyle eşitlenmiş ve ârifse daha üst mertebede, muvahhid olarak tarif edilmiştir. Son olarak Vâsıtî'nin iki sözünde de zühhd yine yolun henüz başında olmakla irtibatlandırılır, buna göre zühhd zâhire, yani bedene ait bir sıfattır ve beşerî sıfatlardan arınma menzili olan marifetle bağdaşmaz.

Sülemî'nin on büyük sūfiden aktararak kendisinin de katıldığını kabul ettiğimiz bu on bir sözden çıkan sonuç, Sülemî'ye göre zühhdün henüz yolun başlarında tamamlanması gereken, daha çok ibadetlerin zâhirine yani amele bakan bir makâm olduğudur.¹³ Bu noktada Şakîk-i Belhî'den (öl. 194/810) beridir yapılan makâm tasniflerinde zühhdün yolun ilk mertebesi olarak tanımlandığını hatırlayabiliriz.¹⁴

3. Tasavvuf Anlamında Zühhd

Zühhdün en geniş kapsamda tasavvufla eşanlamlı kullanıldığı örnekler şunlardır:

Sūfî	Bölge	Vefat tarihi	<i>Ṭabaqât</i> 'taki ilgili ibâre	Bulunduğu tabaka/sayfa
Fudayl b. İyaz	Horasan	187	Zühhdün aslı Allah'tan razı olmaktır. ¹⁵	1/4

¹³ Sülemî'nin diğer eserlerinde de benzer zühhd tarifleri bulmak mümkündür. Krş. İslim Gümüştekin, *Horasan'daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şarihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412 / 1021) ve Tasavvuf Anlayışı* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 71-72.

¹⁴ Şakîk'in "zühhd-havf-şevk ve muhabbet" şeklindeki dörtlü makâm tasnifi için onun *Âdâbu'l-ibâdât* adlı risalesini ve tercümesini de içeren şu makaleye bakılabilir: Nedim Tan, "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin *Âdâbü'l-ibâdât*'ı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2013), 155-190. Şakîk döneminde zühhd kavramının kullanımı ve zühhdle tasavvuf arasındaki geçiş ya da geçişkenlik ilişkisi hakkında özellikle bk. 167.

¹⁵ Fudayl'ın bu sözünde rıza sanki yolun tamamını ilgilendiren bir kavram olarak kullanıldığı için bu başlık altında değerlendirdik. Sülemî'ye göre rızanın, genel kabulde olduğu gibi, son makam olduğunu net bir şekilde söylemek mümkün görünmüyor. Ancak yine de rızanın ona göre de yolun sonundaki makamlardan biri olduğu anlaşılıyor. Detaylı bilgi için krş. Tatlıdil, *Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin Tabakâtı's-Sûfiyye'sinde Haller ve Makamlar*, 69-77; Gargu Karadeniz, *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri*, 137-138; Gümüştekin, *Horasan'daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şarihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412 / 1021) ve Tasavvuf Anlayışı*, 76-78.

78 | Bir Giriş Denemesi: Süleî'nin Tabakât'ında Zühd Kavramının Kullanımı Tasavvuf Tarihi Dönemlendirmesi Bağlamında Okunabilir mi?

Ahmed b. Hadraveyh	Belh	240	Zâhid (kendisine gönderilen parayı) almayıp "Senin gibi birine sırrını açıklayanın cezası budur!" demiş.	1/57
Ahmed b. Ebî'l-Havârf	Dımaşk	246	Kim isteyerek ve arzulararak dünyaya bakarsa Allah onun kalbinden zühd ve yakîn nurunu çıkarır.	1/52
Yahyâ b. Muaz er-Râzî	Horasan	258	Yahya ve kardeşleri zâhid idiler.	1/58
Yahyâ b. Muaz er-Râzî	Horasan	258	Verai olmayan nasıl zâhid olabilir ki? Senin olmayana karşı veralı ol, sonra da senin olana karşı zâhid ol.	1/59
Hamdûn-i Kassâr	Horasan	271	Bence zühd , kalbinin elindekinden daha çok Efendî'nin teminatı altında olanla sükûn bulmasıdır.	1/69
Ebû Bekir el-Verrâk	Belh	280	Akıllılarla onlara uyarak, zâhidlerle güzel geçinerek, ahmaklarla onlara sabrederek dostluk et.	1/131
Ebû Bekir el-Verrâk	Belh	280	Zühdü ve fikhî bırakıp ilim adına kelâmla yetinen zındık, fikhî kelâmı bir kenara bırakıp zühdle yetinen bid'atçı, zühdle kelâmı bırakarak fikhî yetinen fâsik olur. Bu ilimlerin hepsinde mâhir olan kurtulur.	1/131

A Preliminary Survey: Can the Use of Zuhd in Sulamî's *Ṭabaqât* Be Read in the Context of
Periodizing the History of Sufism? | 79

İbn Mesrûk	Bağdat	298	Zâhid Allah'la birlikte hiçbir sebebin (kendisine) sahip olmadığı kimsedir.	2/142
Kettânî	Mekke	322	Zühhd hiçbir şeye sahip olmamak ve bir şeye sahip olmadığı için kalben sürur duymak, bununla birlikte ölünceye kadar çalışmayı elden bırakmamak, sabırla zillete katlanmak ve son nefesine kadar da buna rıza göstermektir.	4/235

Bu örneklerde zühdün geniş anlamıyla bir ilim olarak tasavvuf yerine kullanıldığının en güzel örneği Ebû Bekir el-Verrâk'tan nakledilen, zühdün fıkıh ve kelâmıla birbirlerini tamamlayan bir din bilimi olduğunu ifade eden sözdür. Sülemî'nin sûfiler tarafından yapılmış yaklaşık 600 adet sûfî ve tasavvuf tanımını derlediği *Mehâsinü't-tasavvuf* isimli risalesinin hemen başında yer alan ve Bâyezid'e atfedilen üç dereceli; şeriat, hakikat ve Hak düzleminde yapılan tasavvuf tanımı buradaki zühd-fıkıh ve kelâm üçlüsüyle bir arada düşünölmeye değer görünüyor.¹⁶ Buna göre şeriat düzeyi fıkha, hakikat düzeyi kelâma, Hak düzeyi ise zühde/tasavvufa karşılık olarak yorumlanabilir. Hamdûn'a atfedilen sözse sanki melâmetle eşanlamlı kullanılıyor gibi görünse de Ma'rûf-i Kerhî'nin "hakikatleri elde etmek için halkın elindekilerden ümidi kesmek" şeklindeki tasavvuf tanımına birebir uymaktadır.

Tüm bu rivayetlerden hareketle Sülemî'nin zihninde zühdün geniş anlamıyla tasavvufa karşılık geldiğini düşünebiliriz. Tasavvufa karşılık gelen zühd kullanımlarının fazlalığından da hareket ederek Sülemî'nin zühdü tasavvufu

¹⁶ Bâyezid'in bahsi geçen üç aşamalı tasavvuf tanımı şöyledir: "(Tasavvuf) şeriat diliyle; kalpleri kirlerden arındırmak (tasfiye), yaratılmışlarla güzel geçinmek (isti'mâl) ve Resulullah'ın şeriatına uymaktır (ittibâ). Hakikat diliyle; yolların yok olması, sıfatların hükümlerinden çıkmak ve semâvâtı yarananla yetinmektir. Hak diliyleyse (şöyle ifade edilebilir;) Hak onları sıfatlarından arındırmış, onları saflaştırmış ve bu nedenle onlara 'sûfî' denmiştir." Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman es-Sülemî*, ed. Nasrullah Pürcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1388h.), 3/131.

eşanlı kullanmakta bir sakınca görmediğini söyleyebiliriz. Haddizatında esere göre İbrahim b. Edhem, Fudayl b. İyâz ve Şakik-i Belhî gibi çağdaş literatürde henüz tasavvuf kelimesinin yaygın olarak kullanılmadığını düşündüğümüz dönemlerde yaşayan isimler “sûfiyye” arasında zikredilmiştir.¹⁷ Buradan yola çıkarak Sülemî'nin yine aynı dönemde yaşayan örneğin Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Abdullah b. el-Mübârek (öl. 181/797) ya da Râbia el-Adeviyye (öl. 185/801) gibi isimleri de esasen sûfiyye arasında saymakta mahzur görmeyeceğini düşünebiliriz. Binaenaleyh Sülemî'nin Süfyân es-Sevrî'yi sûfi kabul ettiğine dair bir örnek olarak *Cevâmiu âdâbi's-sûfiyye* adlı risalesinde Süfyân'dan da sûfi âdâbına dair sözler aktarması zikredilebilir.¹⁸ Sülemî'nin Abdullah b. el-Mübârek'i sûfi olarak gördüğüne bir işaret olarak da şu rivayete bakılabilir: “Abdullah b. el-Mübârek'e sûfinin tevâzuundan sorulunca şöyle dedi: Zenginlere tekebbür etmesidir.”¹⁹ Sülemî kadın sûfleri ele aldığı *Zikrû'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât* isimli eserinde Râbia'yı da zikretmektedir.²⁰ Buradan anladığımız kadarıyla, Sülemî Horasan sûflerinin genelini yaptığı üzere melâmet ve fütüvvet arasındaki geçişkenlik gibi zühd ve tasavvuf arasında da bir geçişkenlik öngörür.²¹ Dolayısıyla ona göre sûfiye zâhid ya da zâhide sûfi demek çok problemlili görünmez. Sülemî *Tabakât*'ta eserin mihverisi olarak konumlandığı Cüneyd'den zühde dair bir söz nakletmemiş olsa da²²

¹⁷ Eserin Nüreddîn Şerîbe tarafından gerçekleştirilen tahkikli neşrinde birinci tabaka haricindeki tabakalara “sûflerin imamlarından...” şeklinde bir alt başlık verilmişken birinci tabakada bunun yapılmamış olması dikkat çekici bir unsur olarak zikredilebilir. Ancak bu başlıklandırmanın Sülemî tarafından ve bir kasıt ile yapıldığını söyleyebilmek şu an için kanaatimizce zor görünüyor. Zira Sülemî eserin mukaddimesinde beş tabakanın beşini de “kavmin imamları” arasında gördüğünü açıkça beyan ediyor. Bir diğer deyişle buradan hareketle Sülemî'nin birinci tabakayı zâhidler, sonraki tabakaları sûfler olarak gördüğünü söylemek doğru olmaz.

¹⁸ Ebû Abdurrahmân Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 45, 48.

¹⁹ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, 99; Arapça metin, 119.

²⁰ Sülemî bu eserini Râbia ile açar: Ebû Abdurrahman Muhammed b Hüseyin Sülemi, *Zikrû'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, ed. Mahmûd Muhammed Tanâhî (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1993), 27-31.

²¹ Sülemî ve diğer Horasan sûflerinin melâmet ve fütüvveti de ekseriyetle eşanlı ya da çok yakın anlamda kullandığına dair bk. Hicret Karaduman, *Teşekkül Döneminde Nişabur'da Tasavvuf (Hicrî 3-5. Asırlar)* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 65-70.

²² Sülemî Cüneyd'in ağzından doğrudan zühd kelimesinin geçtiği bir söz aktarmasa da bu mânâyaya gelebilecek başka sözler aktardığı söylenebilir. Örneğin meşhur “Biz bu tasavvufu dedikoduyla elde etmedik...” sözünün devamında Cüneyd tasavvufu “dünyadan **taazzuf**” şeklinde tanımlar ki burada

Nesîmü'l-ervâh isimli risalesinde zikrettiği bir menkıbe Cüneyd'in de zühdü burada olduğu gibi genel anlamıyla tasavvuf şeklinde anladığına ya da Sülemî'nin onu bu şekilde yorumladığına işaret olabilir. Menkıbede Cüneyd kendisine vecd hâllerinin sadece kendilerine mi mahsus yoksa genel mi olduğunu soran bir rahibe bu hâllerin "dünyadan zühd edenlere" has olduğu cevabını verir.²³ Tüm bunlarla beraber, İbrahim b. Edhem öncesi dönem için yazdığı tabakâtı *Kitâbü'z-zühd* şeklinde isimlendirmesi Sülemî'nin tasavvuf tarihi dönemlendirmesinde İbrahim b. Edhem'i ya da onun temsil ettiği dönemi dönüm noktası olarak gördüğüne dair bir ipucu verir.

Sonuç

Sülemî'nin *Țabaqât*'ta en dar anlamı olan amelî riyâzattan en geniş bağlamı olan tasavvufa değin zühd kavramını temelde üç farklı bağlamda, zâhid türeviyle birlikte yaklaşık yirmi beş yerde ıstılâhî mânâda zikrettiğini tespit ettik. Bu kullanımlardan hareketle şu yorumları yapabiliriz: Öncelikle Sülemî'nin düşünce dünyasında zühd daha çok müsbet anlamda kullanılacak bir kavramdır. Zühdün marifete ya da genel olarak tasavvufî ilme nazaran nâkis ve amelî bir mertebe olması ya da ibadetlerin ruhundansa zâhirine ilişkin bir kavram olması hasebiyle kavramın kimi zaman menfi anlamda kullanılması bu gerçeği değiştirmez. Haddizatında onun kavramı en sık kullandığı bağlam en geniş anlamıyla İslâm dindarlığı ya da İslâm ahlakı olarak nitelendirilebilecek şekilde tasavvufu eşanlamlı kullanıldığı bağlamlardır. Buradan hareketle Sülemî'ye göre tasavvuf tarihi dönemlendirmesinde keskin bir zühd dönemi-tasavvuf dönemi, zâhidler ve sûfler gibi bir ayırım yapılamayacağını söylemeliyiz. Ona göre zühdle tasavvuf arasında bir süreklilik ve içlem-kaplam ilişkisi vardır. Diğer bir tabirle tasavvuf zorunlu olarak zühdü de içine alır. Dolayısıyla Sülemî bu eserinden önce kaleme aldığını söylediği fakat günümüze ulaşmayan, yaklaşık hicrî 150'lere kadar gelen dönemi ele aldığını

kelime zühdle neredeyse eşanlamlı olarak kullanılmıştır: *Sülemî, İlk Zâhid ve Sûfler: Tabakâtü's-sûfiyye*, 85.

²³ Menkıbenin tamamı için bk. Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, 137-138; Arapça metin, 180.

düşündüğümüz²⁴ eseri *Kitâbü'z-zühd*'ü de sûfiyye tarihi içerisinde değerlendirir, yani sûfiyyenin tarihi zorunlu olarak Hz. Peygamber'den, ashabından ve onları takip edenlerin nesillerinden başlatılmalıdır.

Eldeki verileri ve ulaştığımız bu sonuçları harmanlayarak Sülemî'ye göre zühdü bir cümleyle şöyle ifadelendirebiliriz: Riyâzat ve mücâhede anlamına gelen zühd seyrusülûkte son mertebe olan marifete nazaran oldukça eksik bir mertebe olsa da yola ancak onunla çıkılır, yolun sonundaysa zühdün hakikatine erişilir ki bu açıdan yolun tamamına tasavvuf denebileceği gibi pekâlâ zühd de denebilir.²⁵ Zühdün hakikatini ise Sülemî *Derecâtü'l-muâmelât* adlı eserinde şöyle tanımlar: “Zühdün hakikati kulun, Allah'tan başka her şeyden zühd etmesi, onlara iltifat etmemesidir.”²⁶

Erken dönem tasavvufunda zühd kavramının kullanım ve anlam alanına ilişkin yapılacak tüm çalışmalar haddizatında tasavvuf tarihi dönemlendirme önerileri için bir altyapı teşkiline hizmet edecektir. Bu bağlamda bizim bu dar kapsamlı çalışmamız, kapsamı ve bağlamı değiştirilerek ilerletilebilir. Son tahlilde işin varıp döneceği yerin, başta Melchert'in bahis mevzuu makalesinden alıntılıdığımız gibi neyin zühdî neyin tasavvufî bir duyarlılık olduğunun daha net bir biçimde tanımlanması olacağını şimdiden söyleyebiliriz. Söz gelimi Sülemî'nin *Tabakât*'ına başlangıç olarak İbrahim b. Edhem ve çağdaşlarını seçmiş olmasının hikmetleri nelerdir? Önceki zâhid nesillerinden bu tabakayı ayıran unsurlar nelerdir? Bu yönde

²⁴ *Kitâbü'z-zühd* elimize ulaşmadığı için orada hicrî 150 sonrasında da yer verilip verilmediğini elbette tam olarak bilemiyoruz. Söz gelimi Sülemî *Tabakât*'a 161'de vefat eden İbrahim b. Edhem'i dahil ederken ondan daha sonra, hicrî 181'de vefat eden Abdullah b. el-Mübârek'i almıyor. Bu durumda onu ve benzeri bazı diğer isimleri önceki kitabında ele alıp almadığı sorgulanabilir.

²⁵ Tasavvuf literatüründe zühdün olumlu ve olumsuz kullanımlarını derleyen oldukça kapsamlı sözlük maddesi için bk. Zafer Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2006), 1278-1291. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla Sülemî'nin zühd yaklaşımı tasavvufun genel çizgisiyle uyumludur, yani zühdün her ne kadar olumsuz kullanımları olsa da olumlu kullanımları esastır.

²⁶ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, 24; Arapça metin, 25. Sülemî bu tanımını *Sülûkü'l-ârifîn* risalesinde de tekrarlar: “Zühdün hakikati mâsivallahtan zühd etmektir”. Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*, 125; Arapça metin, 158-59. Sülemî'nin buradaki dereceli zühd tarifini *Fusûl fi't-tasavvuf* isimli risalesinde de görmek mümkündür: Ebû Abdurrahmân Sülemî, “Kitâbu Fusûl fi't-tasavvuf”, *Mecmûa-i âsâr-ı Sülemî*, ed. Kennedy Lee Honerkamp - Nasrullah Purcevâdî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1969), 3/187-188.

yapılacak kavramsal analiz çalışmaları erken döneme dair algılarımızın netleşmesine yardımcı olacaktır.

Kaynakça | References

- Başer, Hacı Bayram. "Zühdden Marifete Tasavvufun Seyri: Tasavvuf Tarihinin Dönemlendirilmesi Üzerine". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 37 (2019), 36-39.
- Cebeci, Sevdenur. *Kıta Avrupası'nda Tasavvuf Tarihi Yazımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Demirli, Ekrem. "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvurun İlim Olma Mücadelesi". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2016), 1-29.
- Eraslan, Soner. *Sûfi Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Erginli, Zafer (ed.). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Trabzon: Kalem Yayınevi, 2006.
- Farımaç, Alırıza. *Kuzey Amerika'da Tasavvuf Tarihi Yazımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Gargu Karadeniz, Hatice. *Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Gümüştekin, İslim. *Horasan'daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şarihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412 / 1021) ve Tasavvuf Anlayışı*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Karaduman, Hicret. *Teşekkül Döneminde Nişabur'da Tasavvuf (Hicrî 3.-5. Asırlar)*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. ed. Muhammed Adnan eş-Şerfâvî. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2017.
- Melchert, Christopher. *Before Sufism: Early Islamic Renunciant Piety*. Berlin, Boston: DeGruyter, 2020.

- Melchert, Christopher. "IX. Yüzyılın Ortalarında Zühdden Tasavvufa Geçiş". çev. Hacı Bayram Başer. *Yalova Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2015), 189-206.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Melchert, Christopher. "The Transition from Asceticism to Mysticism at the Middle of the Ninth Century C.E." *Studia Islamica* 83 (1996), 51-70.
- Orhan, Abdullah Taha. "Tasavvufun Teşekkül Sürecine Yeni Yaklaşımlar: Başer, Karamustafa ve Green Örnekleri". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (31 Ocak 2019), 171-182. <https://doi.org/10.26570/isad.513175>
- Sülemî, Ebu Abdurrahman. *İlk Zâhid ve Sûfîler: Tabakâtü's-sûfiyye*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2018.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân. "Kitâbu Fusûl fi't-tasavvuf". *Mecmûa-i âsâr-ı Sülemî*. ed. Kennedy Lee Honerkamp - Nasrullah Purcevâdî. 3/169-221. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1969.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân. *Tasavvufun Ana İlkeleri: Sülemî'nin Risaleleri*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b Hüseyin. *Zikrû'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*. ed. Mahmûd Muhammed Tanâhî. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1993.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-. *Mecmûa-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahman es-Sülemî*. ed. Nasrullah Pûrcevâdî. 3 Cilt. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1388h.
- Tan, Nedim. "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin Âdâbü'l-ibâdât'ı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (2013), 155-190.
- Tatlıdül, Emine Sümeyra. *Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin Tabakâtü's-Sûfiyye'sinde Haller ve Makamlar*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Uyar, Mehmet. "Sûfî Tanımları ve İbareleri Bağlamında Zühhd Kavramı". *İlahiyat* 11 (31 Aralık 2023), 95-120.
- Uyar, Mehmet. *Sülemî'nin Tabakât'ında Sûfî Çevreler*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2023.

Uyar, Mehmet. "Zühd Örneği İzinde Tasavvufta Kavramların Somuttan Soyuta Dönüşümü". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 291-311. <https://doi.org/10.18498/amauidf.503988>